

К-14038

298938

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8338

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 183

1979

ФІЛОЛОГІЯ

Випуск 12

85 коп.

Вісник Харківського університету, 1979, № 183, вип. 12, 1—88.

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

№ 183

ФІЛОЛОГІЯ

**ВИПУСК 12
ЗАСНОВАНИЙ У 1965 р.**

**ХАРКІВ
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1979**

Філологія, вип. 12. Вісник Харківського університету, №183. — Х.: Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті, 1979. — 88 с.

У віснику розробляються питання української, російської і зарубіжної філології, зокрема проблеми доживтвеної і радянської літератури, розглядається мова художнього твору, питання лексико-семантичної і синтаксичної системи російської і української мов, діалектології, методики вивчення мови в середній школі тощо.

Для науковців і спеціалістів

Списки літ. в кінці статей

Редакційна колегія: доц. Л. Г. Авксентьев (відп. ред.), проф. В. В. Акуленко, доц. Л. Г. Бикова (відп. секр.), проф. З. С. Голубева, канд. філол. наук М. Л. Гомон, доц. П. Я. Корж, проф. Ф. П. Медведев, доц. О. О. Миронов, доц. Г. І. Шкляревський.

Друкується за рішенням Вченої ради філологічного факультету (протокол № 8 від 16 грудня 1977 р.).

Адреса редакційної колегії:

310057, Харків-57, вул. Гоголя, 7, філологічний факультет Харківського державного університету, тел. 22-42-27.

Редакція гуманітарної літератури.

© Харківський державний університет, 1979

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Филология

№ 183

Выпуск 12

(На украинском и русском языках)

Харьков

Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа»

Редактор А. Х. Балабуха

Художній редактор В. Е. Петренко

Технічний редактор Л. Т. Момот

Коректор М. Ф. Христенко.

Информ. бланк № 4094

Здано до набору 31.08.78. Підписано до друку 10.04.79. БЦ 09110. Формат 60×90/16. Папір друкарський № 3. Літ. гарн. Вис. друк. 5,5 умовн. друк. арк. 6,2 обл.-вид. арк. Тираж 1000 прим. Видавн. № 631 Зам № 1551. Ціна 85 к.

Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 310003, Харків-3, Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі. 310003, Харків-3, Університетська, 16.

В. Л. ТЕЛЕХОВ, канд. філол. наук

НАУКА ЯК ОБ'ЄКТ ХУДОЖНЬОГО ВІДОБРАЖЕННЯ

Закони художнього світу, як показує вже майже двохтисячолітній досвід людської цивілізації, тісно пов'язані з системою філософських, політичних, наукових ідей [14; 20; 22].

Соціальний динамізм нашого часу, характер естетичної свідомості значною мірою визначається розвитком наукової думки як історично рушійної революційної сили [1, с. 339]. «Міркуючи про майбутнє, — говорив товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства», — ми надаємо великого значення науці» [3, с. 14]. Адже «тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство» [2, с. 53].

Те, що художня культура посідає сьогодні вагоме місце в розвитку інтелектуально-творчого потенціалу зрілого соціалістичного суспільства, те, що вона є ефективним чинником формування нового типу діяча науки і соціального прогресу, сприймається нині як аксіома [6; 13; 18]. Переконливим доказом цього можуть бути матеріали недавньої дискусії у «Вопросах философии» про «Взаємодію науки і мистецтва в умовах сучасної науково-технічної революції».

На питання, чому творчість стає і повинна стати однією з найважливіших тем літератури, Д. Гранін відповідав: «...Тому, що людина виявляє все краще людське через своє творче начало. Тому, що людина — творець — чи то вчений, інженер, мати, шахтар, агроном, будь-хто — обов'язково борець, революціонер» [9, с. 37].

Генеалогічні корені теми творчості простежуються ще в найраніших пам'ятках античної культури. Художня література як мислення в образах, по суті, завжди була невіддільною від ідей доби. Герой-шукач істини, людина, що прагне пізнати сенс буття, нерозгадані таємниці природи, — ці образи народжувалися в сивині тисячоліть, глибинах народної мудрості і фантазії, передавалися з покоління в покоління, з епохи в епоху. Найпопулярніший у світовому мистецтві поруч з образом Прометея — образ вченого-мислителя Фауста, що з'явився ще в німецькому фольклорі. Багато митців різних часів зверталися до інтерпретації «фаустівського сюжету», по-своєму, згідно світоглядних ідеалів доби, художньо прочитували фаустівську легенду, вносили в неї нові мотиви, нові акценти (Кристофер

Марло, Вольфган Гете, Томас Манн, Павло Тичина, А. В. Луначарський, І. Кочерга, О. Левада). «Фаустівські мотиви» — то лише одна з граней художнього осмислення світу творчих пошуків, науки.

Елементи утопічних ідей у драмах Арістофана і сатирика Лукіана, філософські діалоги Лукреція і Платона, утопічні романи Томаса Мора і Томмазо Кампанелли, «донаукова» фантастика Рабле і Свіфта, соціальні утопії Вераса, Сіране та інших просвітителів, філософські повісті Вольтера, наукова фантастика Жюль Верна і Герберта Уеллса, проза Бальзака й Флобера, Золя і Тургенева, Чехова і Горького, «наукова поезія» Ломоносова, Шіллера, Пушкіна, Франка, Брюсова... — такі у найзагальніших рисах віхи трансформації теми науки у світовій художній думці від античності до XX століття.

І хоч історико-генетичних джерел теми науки торкалися в більшій чи меншій мірі майже всі дослідники, котрі зверталися до цього питання, але й досі у нашому літературознавстві немає синтетичної праці, де б простежувалися у методологічному, історико-типологічному аспектах шляхи художнього пізнання світу науки, еволюція образу вченого. Винятком є хіба що стаття А. В. Македонова «Особистість вченого в художній літературі» [15], у якій автор робить спробу на матеріалі художнього досвіду двох з половиною тисяч років дати генеалогічну класифікацію основних типів учених і, таким чином, для кожної типологічної категорії визначити художню модель особистості вченого, а також відповідні способи і форми зображення.

Методологічні засади художнього пізнання світу науки в радянському літературознавстві і літературі були закладені горьківською естетикою. У революційному оновленні дійсності Горький відводив важливе місце творчим здібностям людини, розглядаючи їх як «найдорогоцінніше начало в світі», як вищий тип діяння. Наукові ідеї в художньому творі, зазначав він, становлять його філософсько-естетичну сутність. Вони невіддільні від свідомості героїв, соціально-психологічного контексту епохи, суспільних ідеалів письменника. Горький вважав, що книги про науку «повинні давати не лише кінечні результати людської душі й досвіду, а й вводити читача у сам процес дослідницької роботи, показуючи поступове переборення труднощів і пошуки правильного методу» [7, с. 108]. Класична його формула про те, що «науку і техніку слід зображувати не як склад готових відкриттів та винаходів, а як арену боротьби, де конкретна жива людина переборює опір матеріалу і традицій» [7, с. 108]. Саме жанр роману з його універсальними можливостями, на думку митця, дає змогу художньо найповніше розкрити «героїзм наукової праці і трагізм наукового мислення». Методологічна значимість і актуальність горьківських міркувань зберігається і донині. Тому твердження деякого з критиків,

ніби тема науки як об'єкт літературознавчого дослідження не має теоретичного обґрунтування, є неправомірними*. Сучасне радянське літературознавство активно й плідно працює над вивченням естетичної природи теми науки. Широка дискусія довкола можливостей, специфіки та шляхів художнього відображення наукової діяльності розгорнулася, зокрема, у періодиці на початку 60-х років.

Її відкрив Д. Данін полемічно загостреною статтею «Жадаба ясності», опублікованою в 1960 р. в «Новом мире». Запозичуючи у Горького термін «науково-художня література», Данін по-своєму витлумачував зміст цього поняття. Естетичну самобутність науково-художньої літератури він вбачав у поєднанні непоєднуваного, синтезі протиріч — непотрібного для наукової літератури й незрозумілого для художньої. Об'єктом зображення науково-художньої літератури, за ним, є не сама наука і не сам учений, а наукові шукання, шлях пізнання істини, сама, як він говорить, тема повіствування. Наука байдужа, переконаний Данін, до біографій своїх великих цінностей, котрі постають як науковий фольклор. А тому, вважає він, література, обираючи героєм ученого, мусить оминути його наукову діяльність. Інакше вона й не може, оскільки «...формули, теорії, доведення — як статті їм предметом зображення в романі, якщо за своїм смыслом вони не повинні мати ні найменших слідів людської особистості» [21, с. 23]. Мистецтво, на думку критика, навмисне «засекречує» суть наукових явищ. І робить це не через відсутність конкретної форми втілення, а через те, що для науково-художньої літератури самого тільки людського пафосу боротьби, її романтики і психології історичного змісту і суспільного звучання замало, для неї важливий ще й пізнавальний зміст цієї боротьби. Такі категоричні судження Даніна, ясна річ, викликали заперечення у інших авторів. Наука не безлика і не безособистісна сфера, як здається Даніну. Інша річ, що в порівнянні з яскраво вираженою індивідуальністю художнього акту, індивідуальний характер наукового пізнання менш помітний. Дослідники тут справедливо зауважували, що істина абсолютна може втрачати ознаки індивідуальності, а історія науки — ні, бо вона — лише послідовне наближення до істини абсолютної.

Применшеність людинознавчого моменту у відображенні наукових ідей виявляється у концепції Даніна не тільки в недооцінці власне художніх творів про науку, а й у звуженому трактуванні поняття «драми ідей». «Драма ідей», на його думку, — то драма логіки мислення, самодостатня цінність науково-

---

* У статті «Фауст і фізика» («Вопросы литературы», 1965, № 11) І. Золотуський категорично стверджував, що літературознавці, визнаючи факт існування взаємин між наукою і літературою, на жаль, сьогодні безпорадні пояснити, як же повинна література художньо відтворювати світ наукових ідей.

художнього твору. Така точка зору хвибує на прямолінійність. Адже «драма ідей» властива не тільки науково-художнім творам, вона може складати ядро, домінанту й творів власне художніх. «Ідеї не самозароджуються, носії ідей завжди люди, — справедливо вказував один з опонентів Даніна. — І «драма ідей» — це, звичайно, драма людських сподівань, знахідок, помилок, непорозумінь... І якщо письменник спізнав цю драму, вжився в неї, то чому ж для її відтворення він відмовляється від наймогутнішого засобу — а саме від людського коефіцієнту ідей» [21, с. 93]. Критики підкреслювали, що від науково-художнього твору читач чекає не лише популярного викладу наукових знань, а й сильних емоцій, багатого матеріалу для уяви. Коли ж «письменник зробив свою книжку тільки об'єктом пізнання, а не переживання, свого завдання він як художник не виконав» [21, с. 116].

Незважаючи на ці суперечності, дискусія в «Новом мире» закріпила погляд на науку як невід'ємну частину духовного життя суспільства. «Атомна енергія у наші дні — не тільки розділ фізики, а й доля людства, — відзначалося в одній статті, — сучасна кібернетика — не просто кілька дикувинок машинного царства — це безмежне розсунення кордонів людських можливостей» [21, с. 246—247]. Попри усю складність і полемичність в окресленні шляхів і способів естетичного відображення світу наукових ідей думка про людину як мірило усіх речей була стрижневою.

Уроки цієї дискусії важливі й тепер. Буржуазне літературознавство сьогодні продовжує активно «розвивати» думку про абсолютну непримиренність наукового і художнього мислення, «логічно» відтак висуваючи питання про правомірність естетичного аналізу сфери науки. Для радянського літературознавства такої постановки в принципі не існує, хоч, зрозуміло, не всі моменти цієї вельми складної теми з належною вичерпністю і ясністю розв'язано.

У поглядах сучасних радянських дослідників можна виділити три точки зору на естетичну природу теми науки. Першу репрезентують уже викладені судження Д. Даніна та його прибічників. Суть їхніх міркувань зводиться до спроби представити процес художнього дослідження «наукової дійсності» у двох жанрових «кентаврах» — науково-художня і власне художня література. Інші критики вважають, що між творами про науку, де героями є вчені, і художніми творами взагалі, у яких героями виступають люди, котрі за характером своєї діяльності не належать до наукового середовища, не існує, мовляв, ніякої різниці. Таку думку висловлює, зокрема, І. Золотуський у статті «Фауст і фізика».

І хоч вищенаведені дві точки зору за своїм змістом є майже протилежними, їх, однак, споріднює надмірний категоризм,

у якому губиться й істинність міркувань. Так, Данін, висловлюючи слушні спостереження над специфікою наукової теми, у той же час перебільшено говорить про можливості і роль науково-художньої літератури, ігноруючи при цьому можливості власне художньої літератури. Тому дещо поспішним є твердження М. Логвиненка, яке спирається на концепцію Даніна, про «чітке розрізнення» в сучасному літературознавстві жанрів «науково-художнього і власне художнього» (? — В. Т.). Однобокістю відзначаються і твердження І. Золотуського, бо, як зауважує Б. Буряк, «не можна скидати з рахунку специфіку предмета зображення, що визначає як характер, так і специфіку художніх засобів зображення у процесі естетичного освоєння наукового матеріалу» [5, с. 47].

Центральний напрямок теоретичної думки 60—70-х років у дослідженні естетичної природи теми науки визначається працями А. Єгорова, М. Храпченка, Ю. Барабаша, О. Метченка, Л. Якименка, М. Шамоти, Ф. Кузнецова, Б. Буряка, В. Фашенка, М. Острика, М. Логвиненка та інших авторів [10; 23; 4; 16; 25; 24; 11; 5; 19; 17; 12].

Спроби розчленувати літературу на власне літературу і науково-художню, на їх думку, є теоретично необґрунтованими й неправомірними. Критиці, як зазначає Б. Буряк, доцільніше не на цьому акцентувати увагу, а на тому, «в якій мірі наукову «достовірність» треба вводити до художнього твору», яким чином домогтися того, що «людина науки у такому творі буде не просто присутня, а виступатиме виразником його всієї філософсько-естетичної концепції» [5, с. 6, 9]. Обираючи об'єктом свого аналізу найабстрагованіші наукові проблеми, література не повинна нехтувати при цьому притаманною їй специфікою, завжди лишатися людинознавством. Естетичне осмислення наукової діяльності означає, за словами Б. Буряка, не популяризацію наукових істин засобами мистецтва чи насичення твору розмовами та інтелектуально-філософські теми, це — відтворення «драм ідей» як «драми характерів».

Характер як фокус і критерій художнього бачення світу науки — ця теза у сучасному радянському літературознавстві ключова. Аргументовано говорить про це В. Фашенко, полемізуючи з поглядами зарубіжних авторів про те, що ніби «в період бурхливого розвитку науки та засобів масової інформації сучасний письменник на відміну від Льва Толстого не спроможний бути одночасно соціологічним інститутом, інформаційним агентством і центром психологічних досліджень», а, отже, романисти «об'єктивно» не можуть показувати людину в цілісності, єдності з суспільним оточенням. «Абстрактно-біологічне і абстрактно-соціальне, — пише автор, — творчо не продуктивні, бо образ не формула, не умовивід, у ньому засобами слова передається конкретна діалектика загального й часткового, живі «пропорції» суспільного і «трансформованого» «біологічного»

[19, с. 265]. Художньо пізнати радикальні зміни життя, внесені практикою зрілого соціалізму, розвитком наукового прогресу, це значить, вважає дослідник, пізнати психологію нової особистості — радянського характеру, сформованого новими суспільними відносинами.

Успіх сучасної «наукової» романістики Л. Якименко справедливо пов'язує з втіленням у характерах героїв «різних принципів суспільної поведінки», відбиттям «деяких тенденцій соціальної психіки», відтворенням у наукових колізіях складних морально-етичних шукань героїв. Лише письменник, який усвідомлює наукові проблеми як проблеми соціальні, моральні, психологічні, здатен, на думку автора, відкрити «соціально-значиме в неповторній індивідуальності», створити художній тип — узагальнюючу біографію часу і людини» [25, с. 113].

Разом з тим дослідники підкреслюють, що поскільки наукова діяльність має свою специфіку, то вона, отже, відбивається й на характері художнього втілення. Тобто йдеться про підвищену абстрагованість мислення героїв, складність їх психологічного світу, неординарність прояву таланту, особливості конфлікту тощо. Безумовно, поглиблення інтелектуального в літературі не повинно відбуватися за рахунок емоційної наповненості.

Переборюючи крайнощі в тлумаченні теми науки, наше літературознавство розглядає процес естетичного осмислення сфери науки як процес відображення соціальних, моральних взаємин між людьми у галузі наукової діяльності. Критиці й спростуванню піддано художню практику тих письменників, котрі показують науку як гру в «інтелектуалізм», змальовують наукове середовище як безкінечні теоретичні дискусії, філософствування на різні, переважно абстраговані, теми. Спираючись на творчу практику Л. Леонова, О. Довженка, П. Проскуріна, Д. Граніна, П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Н. Рибак, І. Шамякіна, Г. Панджикідзе, Ю. Шовкопляса та інших митців, сучасна критика утверджує погляд на науку як напружену творчу *працю*, яка вимагає чималих розумових і фізичних зусиль та здібностей, енергії й ініціативи. Даючи бій тенденціям «інтелектуального снобізму» та морального релятивізму, теоретико-критична думка орієнтує письменників на зображення «драми ідей» не просто як суперництва двох начал — творчості й нетворчості, а як битви двох філософій, ідеологій, моралей; на глибоке психологічне осмислення філософії й поезії праці вченого у її багатовимірності, широких соціально-гуманістичних зв'язках.

Література — не підсобне господарство для НТР, зазначав на сторінках «Правды» Д. Гранін. Наука і література, НТР і мистецтво — два крила сучасної культури.

Список літератури: 1. *Енгельс Ф.* Похорон Карла Маркса. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 338—342. 2. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976. 288 с. 3. *Брежнєв Л. І.* Великий Жовтень і прогрес людства. К., Політвидав України, 1977. 31 с. 4. *Барабаш Ю.* Вопросы эстетики и поэтики. М., Современник, 1977. 400 с. 5. *Буряк Б.* Наука. Література. Герой. К., Рад. письменник, 1969. 240 с. 6. *Гордієнко А.* Магістралі прогресу і тупики «деідеологізації». К., Рад. письменник, 1975. 244 с. 7. *Горький М.* Собр. соч. в 30 т., т. 27. М., Гослитиздат, 1953. 416 с. 8. *Гранин Д.* Два крыла. — Правда, 1978, 29 мая. 9. *Гранин Д.* Радость познания. — Вопросы литературы, 1964, № 8, с. 34—38. 10. *Егоров А.* Проблемы эстетики. М., Искусство, 1974, 416 с. 11. *Кузнецов Ф.* За все в ответе. Нравственные искания в современной прозе. М., Сов. писатель, 1975. 504 с. 12. *Логвиненко М.* Художник у сучасному світі. Науково-технічна революція і література. К., Дніпро, 1973. 278 с. 13. *Лукин Ю. А.* Художественная культура зрелого социализма. М., Искусство, 1977. 271 с. 14. *Лутаєнко В. С.* Эстетика мышления. Эстетичні аспекти наукового і художнього пізнання. К., Мистецтво, 1974. 103 с. 15. *Македонов А. В.* Личность ученого в художественной литературе. — В кн.: Человек науки. М., Наука, 1974, с. 270—357. 16. *Метченко А.* Подходя с широкой исторической мерой. — Коммунист, 1977, № 3, с. 54—65. 17. *Острик М.* Науково-технічна революція і збагачення літератури. — У кн.: Питання соціалістичного реалізму. К., Дніпро, 1974, с. 57—86. 18. Сучасна науково-технічна революція та мистецтво. К., Наук. думка, 1975. 298 с. 19. *Фащенко В.* Психология личности. — Дружба народов, 1973. № 10, с. 37—48. 20. Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., Наук. думка, 1976. 480 с. 21. Формулы и образы. Спор о научной теме в художественной литературе. М., Сов. писатель, 1961. 256 с. 22. *Фролов И. Т.* Прогресс науки и будущее человека. М., Политиздат, 1975. 223 с. 23. *Храпченко М.* Меняется ли природа искусства? — Лит. газ., 1977, 10 авг. 24. *Шамота М.* Гуманізм і соціалістичний реалізм. К., Рад. письменник, 1976. 284 с. 25. *Якименко Л. Г.* Научно-техническая революция и некоторые проблемы советской литературы. — В кн.: Литература, искусство и формирование личности в социалистическом обществе. М., Мысль, 1974, с. 33—54.

Н. Б. О Л Л Я К

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВІСТІ «КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА» Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Сильні і слабкі сторони творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, її суперечності, зумовлені характером його виховання й особливостями історичного розвитку суспільної думки того часу, позначились і на повісті «Конотопська відьма», в чому виявляється закономірність, бо «загальне, — писав В. І. Ленін, — існує лише в окремому, через окреме» [1, с. 300].

Разом з тим і ця повість, як і вся творчість Квітки й зокрема його українська проза, дають змогу в оцінці художнього надбання письменника виходити з відомого положення В. І. Леніна, який писав: «Про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками» [2, с. 173].

Власне «Конотопська відьма» серед української прози Квітки взагалі й серед бурлескно-реалістичної зокрема посідає

особливе місце як найвизначніший твір, якому притаманна чітка жанрова окресленість, стрункість пов'язаного з нею сюжетно-композиційного ладу, різноманітність і своєрідність сатиричних прийомів. Крім того, повість засвідчує, що Квітка йшов шляхом реалізму, продовжуючи викривально-реалістичну лінію російської літератури, розпочату Фонвізіним [5, с. 25], і наближаючись до письменників «натуральної школи».

У радянському літературознавстві творчість першого українського прозаїка, як і інших українських письменників нової української літератури, зокрема Котляревського, Гулака-Артемовського, Гребінки, пов'язується з «просвітительством — загальноєвропейським ідейним рухом XVIII—початку XIX століття, який відбив боротьбу буржуазної демократії проти феодально-кріпосницьких порядків, релігії, схоластичної псевдонауки» [12, с. 59]. Безпосередньо ж Квітка був близький «до поміркованої течії російського просвітництва, репрезентованої А. Кантеміром, М. Новіковим, Д. Фонвізіним та ін.» [12, с. 59].

Неперехідне значення творчості Квітки в історії розвитку нової української літератури полягає і в тому, що він започаткував усі прозові жанри в українському письменстві, особливості яких вченими досі не досліджувалися. Потреба ж у таких дослідженнях диктується необхідністю простежити за змінами в розвитку того чи іншого жанру, зокрема повісті, бо хоч «жанрові ознаки літератури стійкі, але... не нерухомі, так як кожна історична епоха наповнює їх своїм власним змістом, трансформуючи і видозмінюючи їх первісну форму» [9, с. 66]. Наведене висловлювання ґрунтується на ленінському вченні про діалектичні закони постійного руху й розвитку людських понять [див.: 3, с. 210].

Стійкі елементи й жанру повісті. Вивчення ж змін у цьому, як і в іншому жанрі на шляху його розвитку, неможливе без уваги до перших зразків.

Першими в історії української літератури були й повісті Квітки, а спроміж них і бурлескно-реалістична повість «Конотопська відьма». Своєрідне і досить чітке та повне визначення її жанру вкладено письменником в уста оповідача в останньому розділі «Закінчення», де сказано на початку його: «А сюю повість... та розказував мені покійний Панас Месюра — коли знаєте; і вона дуже довга» [8, с. 228]. Вказівка та те, що «вона дуже довга», пов'язана з думкою саме про ознаки повісті, яка «від оповідання... відрізняється більш розгорнутим сюжетом, ширшим охопленням подій з життя головного персонажа, більшою кількістю другорядних персонажів і повнішою характеристикою їх, наявністю ширших описів» [11, с. 321].

Все це притаманне й «Конотопській відьмі». До того ж і часові рамки її оповіді значно ширші, ніж в оповіданнях Квітки, в котрих епізод вкладався в добу. В ній розказано цілу історію,

початок якої визначено словами «іще тільки петрівка йде» [8, с. 159]. У сьомому розділі події розвиваються пізніше, про що сказано: «се вже діялось після Петра» [8, с. 200]. Весілля, як відомо, відбувались у селах восени, аж після завершення збору всього врожаю. Отож на цей час припадає й одруження Забрюхи з Солохою та Олени з Дем'яном. В «Закінченій» ж розповідь історії продовжена ще далі, аж до показу безславного кінця «діяльності» всіх персонажів.

Власне «Закінчення» до кінця розкриває і підтверджує точність авторського наведеного нами з початку цього розділу жанрового визначення, як і тих ознак повісті, що даються теоретиками літератури (Белінським, Франком, Фішером, Піксановим, Берковським, Тимофєєвим, Кузьмічовим, Шаховським, Александровою та ін.). Адже в даному розділі не тільки називаються і характеризуються майже всі персонажі (а їх чимало), а й подається підсумково історія кожного з них. При цьому автор наділяє оповідача вмінням робити короткі й стислі висновки з усього розказаного, що взагалі не властиве переобтяженим часто зайвими деталями багатьом оповіданням і повістям Квітки. На нашу думку, «Закінчення» «Конотопської відьми» з погляду стислості у викладі думок посідає особливе місце в прозі письменника. До того ж наскрізна думка, так би мовити, лейтмотив повісті, про негативність всіх персонажів концентрується саме в названому розділі. Жанрову природу будь-якого твору не можна розглядати поза його сюжетно-композиційними особливостями.

Сюжетно-композиційний лад повісті складають чотирнадцять розділів, п'ятнадцятий — «Закінчення», являє собою епілог до всього розказаного. «Конотопська відьма», до речі, єдиний з українських творів Квітки, поділений на розділи, кожен з яких — певний етап розповіді простолюдина Грицька Основ'яченка і кожен з котрих переконує, що в середовищі української козацької старшини важко знайти порядних людей.

Якщо в оповіданнях взагалі й в оповіданнях Квітки зокрема сюжетно-композиційні складники всі разом розміщені на кількох сторінках, то в повістях, як і в «Конотопській відьмі», кожен з цих складників охоплює кілька розділів або принаймні один, що за обсягом міг би становити ціле оповідання.

Вступ у повісті «Конотопська відьма» охоплює два розділи (I, II), зав'язка — один (III), розвиток дії — шість (IV, V, VI, VII, VIII, IX), кульмінація — три (X, XI, XII), розв'язка — три (XIII, XIV і «Закінчення»).

Говорячи в «Закінченій» про її жанр, Квітка визначає його не тільки як повість, а і як казку («А сюю повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра...»), бо має на увазі фантастику свого твору.

Що ж до оповідача, то він і в цій повісті розповідає відоме йому з уст інших про події, свідком яких сам не був, тому,

мовляв, за достовірність різних фантастичних епізодів не відповідає, а знайомить з ними слухачів, по-перше, з метою осміяння людської забобонності й того, що може привертися з п'яних очей, а по-друге, Грицько Основ'яненко сам виявляє й прагне викликати інтерес і в своїх слухачів до буйного злету фантазії Йохима Хвайди і дяка Симеона, бо саме вони й вплели в свою повість чи казку дивовижні історії, повідавши їх своєму односільцю Грицьку. За всім цим фантастичним повісткуванням уявляється, з одного боку, поблажлива, а з другого — іронічна поспішка оповідача, який в ставленні до фантастичного більш близький письменнику — культурній і освіченій людині, ніж своїм довірливим і неписьменним землякам.

Якщо мерці в оповіданні «Мертвецький великдень» і чорти в оповіданні «От тобі і скарб» привиділись п'яницям Ничипору й Хомі в межах одної доби, головним чином вночі, то значно більша доза фантастичного в «Конотопській відьмі» відповідає саме цій формі епосу, яка в порівнянні з малим жанром «дуже довга». З 14 розділів і «Закінчення» вісім мають різну міру фантастичного наповнення (V—XII). У них поряд з дивовижним, а точніше, у тісному переплетінні з ним постає правдиве викриття й висміювання способу життя й «діяльності» таких адміністраторів, як Забрюха і Пістряк.

Своєрідність повісті «Конотопська відьма» виявляється і в симетричності побудови: розділи, яким притаманна фантастика (V—XII), мають чітке обрамлення, бо становлять середину оповіді. Попередні (I—IV) і останні розділи (XIII—XIV), як і «Закінчення», зовсім позбавлені фантастики. Реалізм і пов'язаний з ним бурлеск, що переходить в сатиру, виявлені тут без домішок дивовижного, і це, очевидно, й підкреслює неймовірність надприродного в розділах, розміщених в середині повісті, й сприймається, з одного боку, як казкові мотиви, котрими так багата уява оповідачів з народу, з другого ж — як прийом характеристики й гострого висміювання самодурства, глупства, темноти, забобонності, пияцтва й тваринного існування конотопських обивателів.

При цьому, як слушно зауважує Є. Г. Вербицька, «палітра засобів сміху у Квітки дуже різноманітна: гумор, іронія, а щонайбільше гротеск», який у даного письменника, на думку дослідниці, поділяється на гумористичний і сатиричний [4, с. 89, 90].

Бурлеск «Конотопської відьми» своєрідно виявлений як сатиричний гротеск, що в нерозривній єдності з реалізмом становить у ній основу розповіді й вдало розкривається через фантастику. Адже вся розказана Грицьком Основ'яненком історія й відзначається майстерним поєднанням дивовижного, химерного, потворного в застосуванні до всіх персонажів повісті, а особливо до Забрюхи й Пістряка, з правдивим відтворенням способу життя адміністраторів Конотопа.

Досить згадати хоча б епізод з восьмого розділу повісті, коли Забр'юха силою чаклування відьми піднявся в небо. Навіть «самісінькі небеса», де опинився сотник, не позбавляють його огидності й нікчемності. І там, у високості, він потворний: «руками бовта, ...ногами дрига, ...сам употів...». Окрім цих глузливих виразів автор добирає ще й влучні сатиричні порівняння: «полетів, як гусак», «полетів, мов ворона» [8, с. 207], ніби хоче сказати, що Забр'юха і йому подібні не здатні на високі лебедині чи журавлині зльоти.

Чи не вперше в українській літературі окремі образи й епізоди «Конотопської відьми» набувають символічного значення, що засвідчує неабияку письменницьку майстерність Квітки в його прагненні з допомогою фантастики широко, з розмахом, як і дозволяв жанр повісті, відобразити життєву правду. Наприклад, фантастичний епізод, коли Забр'юха й Пістряк не можуть знайти дверей, щоб вибратись з хати, достатньо красномовний, на наш погляд, з точки зору його символічного осмислення, бо сприймається як утвердження думки про безвихідність і безнадійність для будь-якої справи, якщо вона перебуває в руках таких, з дозволу сказати, «діячів» і «мудреців», як конотопські начальники. Символічного значення набуває і образ гугнявої й коростявої, невітшно бридкої дівки Солохи, котра, власне, тільки кілька разів згадується в останніх розділах повісті (XI, XII, XIII, XIV) і в уста якої оповідач вкладає одне слово «соізволю», що прозвучало мов ехо до запитання Забр'юхи: «Чи не соізволюєте, панночко, зо мною шлюб прийняти?» [8, с. 223]. Солоха не справляє враження навіть епізодичного персонажа з властивими йому в художньому творі натаками на характер чи бодай хоч на деякі його риси. Вона справді швидше символ чи якась своєрідна алегорія, і саме в цьому її важливість для розкриття авторського задуму. Знаменно, що й Забр'юха сприймає Солоху не як людську постать, а як зловісну ознаку чогось лихого. «Що то за проява стоїть?» — питає він. Та й Пістрякові вона здається «паче усіх мерзостей усього лиця землі» [8, с. 222]. Тому й сприймається Солоха як втілення й уособлення всього потворного й гидкого, що йде від запістряченого й забр'юханого середовища, породженого паразитизмом, неучтвом, дикістю й тупістю української панівної старшинської верхівки кінця XVIII ст.

Наскрізно і саме цим цікавою й своєрідною є вказівка оповідача, якою починається кожен розділ повісті, крім «Закінчення», на те, що всі персонажі сумні і невеселі. Сім розділів починаються словами «смутий і невеселий», що стосується Забр'юхи (I, II, III, V, VIII, XII, XIII). Початок IV розділу — «смутно і невесело» — стосується Конотопа. «Смутна і невесела» Явдоха на початку VI розділу. Такою ж бачимо Олену Хорунжівну в трьох розділах (VII, IX, XI), Халявського — в X,

а Пістряка — в XIV розділі. Це наскрізне зауваження сприймається теж як художній прийом, за яким проглядає мудрість і майстерність письменника в утвердженні думки про безмістовність, безцільність, одноманітність існування персонажів повісті, про відсутність у їх бутті навіть самого натяку на повноцінність людського життя. Утвердженням такої думки, як і способом висловлення її, Квітка близький до свого сучасника Гоголя, що сміявся над тваринно-рослинним, надто приземленим, буденним і примітивним, позбавленим здорового глузду життям багатьох зображених ним людей крізь невидимі світу сльози.

Емоції чи, точніше, інстинкти конотопських «героїв» тваринні. Найвища для них насолода — їжа, яку вони вживають надміру, і горілка, що завжди у них на думці. Глибокого змісту набувають у повісті описи пияцтва і обжерливості Забрьохи і Пістряка [8, с. 172, 173]. Тваринні емоції охоплювали й Собакевича, який, подібно до конотопських ненажер, дбав тільки про свій шлунок і відчував насолоду й радість тільки коли їв. Взагалі ж був похмурий, неговіркий, можна сказати словами Квітки, «смутий і невеселий», і ні в кому не бачив нічого хорошого. Такі й інші описи поглинання їжі й горілки створюють враження величезної ненажерливої пельки, що хапає, жує й ковтає без кінця і краю. Мимоволі спадає на думку, скільки ця ненаситна пелька коштувала поту, крові й праці трудовому народові, зусилля якого поглинали собакевичі, довгочхуни, перерепенки, забрьохи, пістряки, халявські та їм подібні. Неодноразові описи трапези Квітка міг здійснити, вдавшись саме до жанру повісті, щоб показати: поза пияцтвом, обжерливістю, безглуздими розмовами і вчинками її персонажі «смути й невеселі», бо нездатні на корисну й цікаву справу чи заняття.

Отже, жанр повісті дав змогу Квітці розгорнутися у виявленні оригінальних художніх прийомів, важливих для розуміння і розкриття його ідейного задуму.

У відповідності з ідейно-художнім багатством повісті постає з рядків її й оповідач. Якщо в шістьох оповіданнях письменник обробив мотиви народних анекдотів, жартівливих прислів'їв та повір'їв, то з цієї обставини природно випливає комічна селянська розповідь Грицька Основ'яненка, в основному позбавлена соціальної гостроти. Не та сміється Грицько, оповідаючи історію представників української козацької старшини в «Конотопській відьмі», яка й переконає, що селянська розповідь — поняття не однозначне. Він у ній людина не тільки і не стільки веселої вдачі, скільки — гострого розуму, здатного виявити і піддати критиці, осуду й висміюванню невігойні соціальні вади свого часу. Тому в цій повісті бурлеск часто зливається з сатирою, породжуючи сатиричний гротеск, що межує з сарказмом, а це надає сміху і селянському способу розповіді відмінного від оповідань звучання.

У гострому висміюванні й оцінці способу життя конотопських адміністраторів точки зору оповідача і автора співпадають, і цим Квітка стає подібним до Гоголя, а його оповідач — до Рудого Панька. Однак у тому, що стосується протилежних переконань Гоголя і Квітки, співпадання точок зору оповідача і автора в обох письменників різне. У Гоголя легше розрізнити оповідача від автора, бо «Рудий Панько створює тільки рамку книги, а в самий текст повістей не вносить свій образ» [6, с. 41]. Разом з тим думки Рудого Панька завжди в моменти його появи співпадають з думками автора, адресованими то простим людям з любов'ю і захопленням їх щирістю і безпосередністю, то представникам пануючих верств — з докором і осудом. Таке природне, невимушене й ненадумане співпадання точок зору автора й оповідача далеко не завжди властиве українській прозі Квітки взагалі (особливо ж сентиментально-реалістичній) і «Конотопській відьмі» зокрема. Там, де висміюються огидні явища суспільного буття в «Конотопській відьмі», точки зору Квітки й Грицька природно й органічно співпадають. У головному ж — там, де робляться висновки після гострої сатиричної розповіді, зокрема в «Закінченій», співпадання точок зору автора й оповідача втрачають свою природність і відзначаються надуманістю і вимушеністю. Тоді особливо відчувається, що «Квітці Основ'яненко став його другим «я» [4, с. 48], бо в його вуста в таких випадках письменник вкладає власні переконання про торжество справедливості в умовах феодално-кріпосницької дійсності й старшинського ладу на Україні, коли зло, на думку письменника, в особі таких, як Забрюха, Пістряк, Халаявський, караються законом.

Характерність оповідача за народом, що знав ціну законам того часу, при такому припасуванні точок зору губиться. Для відновлення подібної характерності необхідно повернутися до того, що і як розповів Грицько Основ'яненко і що не губиться всупереч авторським резюме і з чого випливали для сучасників Квітки зовсім інші висновки, природні та логічні, про непридатність суспільного ладу, який породжував паразитизм, визиск, шахрайство, хабарництво й гноблення простих людей.

Таких висновків немає у творах письменника й зокрема в його «Конотопській відьмі», бо «художнє мислення далеко не у всьому адекватне мисленню логічному», а творчість Квітки набагато більше, ніж творчість такого його сучасника, як Пушкін, «була історично обмежена рівнем успадкованого ним апарату художнього мислення і ступенем (відносно ще дуже слабим) розвинутості класових відносин в Росії того часу» [10, с. 138, 160]. Суперечливість і протиріччя між правдивістю описів Квітки і його висновками з розказаного впливають з того, що він так і лишився на поміркованих позиціях просвітителя й гуманіста, надіючись на можливість ліквідації суспільних хиб мирним шляхом. «На відміну від російського письменства, де критичний реалізм утверджується уже в 30-ті роки...,

українська література лише в 50—60-ті роки остаточно стає на шлях критичного реалізму, використавши надбання попередніх напрямків, насамперед просвітительського реалізму» [7, с. 115]. До таких надбань української літератури неперехідного значення відноситься і українська проза видатного представника просвітительського реалізму Квітки.

Для бурлескно-реалістичної української прози Квітки, особливо для «Конотопської відьми», характерне проникнення письменника в сферу гнобительського українського суспільства, в якому він не бачив і не показував нічого позитивного, і в цьому виявилась сила в зображенні життєвої правди на відміну від тенденції ідеалізувати представників панівних верств України, яка властива, наприклад, прозі П. О. Куліша.

Персонажі повісті Квітки сприймаються як українські простаки, скотініни, митрофанушки, собакевичі та їм подібні, що ведуть свій початок від сатири Фонвізіна й набувають вищого узагальнення й типизації в творах Гоголя.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* До питання про діалектику. — Повне зібрання творів, т. 29, с. 298—304. 2. *Ленін В. І.* До характеристики економічного романтизму. — Повне зібрання творів, т. 2, с. 117—250. 3. *Ленін В. І.* Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії». — Повне зібрання творів, т. 29, с. 203—259. 4. *Вербицька Є. Г. Г. Ф.* Квітка-Основ'яненко. Х., Вид-во ХДУ, 1968. 141 с. 5. *Горький М.* История русской литературы. М., Худож. лит., 1939. 339 с. 6. *Гуковский Г. А.* Реализм Гоголя. М. — Л., Гослитиздат Ленинградское отделение. 1959. 531 с. 7. *Калениченко Н. Л.* Українська література XIX ст. К., Наук. думка, 1977. 314 с. 8. *Квітка-Основ'яненко Гр.* Твори у 8 т., т. 3. К., Дніпро, 1969. 509 с. 9. *Кузьмичев И. К.* Введение в теорию классификации литературных жанров. — В кн.: Жанры советской литературы. Ученые записки, т. 79. Горький, 1968, с. 3—74. 10. *Куприянова Е. Н.* Ленин о диалектике и понятие историко-литературного процесса. — В кн.: Наследие Ленина и наука о литературе. Л., Наука, 1969, с. 133—166. 11. *Лесин В. М., Пулинець О. С.* Словник літературознавчих термінів. К., Рад. школа, 1971. 487 с. 12. *Хропко П. П.* Творчість Г. Квітки-Основ'яненка у 8 класі. — Укр. мова і літ. в школі, 1976, № 10, с. 56—65.

Л. Г. АВКСЕНТЬЄВ, канд. філол. наук, В. Д. УЖЧЕНКО

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Численні різновиди фразеологізмів відзначаються виразними художньо-зображувальними якостями. Влучність характеристики, сконденсованість мислі, відчутна оцінна функція пояснюються почасти самою природою становлення їх як специфічних мовних одиниць, оскільки через фразеологію проходить не вся людська практика, а «тільки ті її сторони і грані, «дзеркальність відображення» яких вторинно відбивається через випукле дзеркало людських почуттів, сприймань і їх оцінок» [8, с. 75]. Яскрава метафора, мальовниче порівняння, зіставлення, паралелізм, каламбур, гумористичний евфемізм — у всьому

цьому знайшли своє відбиття народні звичаї, побут, вірування, історія, взагалі найскладніші проблеми буття.

Метафоризація є найтипівішим випадком переосмислення вільного словосполучення¹. Перенос найменування здійснюється на основі схожості предметів, явищ, ознак і под. за дією: *танцювати під чийсь дудку*; якістю: *міцний горішок*; вартістю: *гріш ціна*; розміром: *капля в морі*; запахом: *смаченим пахне*; зоровими, слуховими, смаковими, кольоровими відчуттями: *давати зелену вулицю, ковтати пілюлі, пустити червоного півня та ін.* Можна вказати на фразеологічні одиниці (ФО) з тотожним спрямуванням семантичного переносу, наприклад, з вказівкою на однакову, переважно негативну рису певної групи людей: *одного поля ягоди, одної масті, з одного тіста, одного помету, одним духом дихають, одним миром мазані, одною ниточкою зв'язані, зв'язані однією шворкою* (М. Стельмах), *одного гніздечка птиці, птиці з одного сідала* (Д. Гордієнко).

Фразеологізм і вільне словосполучення — прототип, належать до різних семантичних сфер. Метафоричний перенос відбувається на основі певної ознаки, яка в даний момент виявляється з тих чи інших міркувань найбільш значимою і яка й пов'язує ці два протичлени, тобто образ (вільне словосполучення) і нове утворення на базі цього образу (фразеологічне сполучення). Метафору називають інколи скороченим порівнянням. Багато з них дійсно можна розгорнути в синтаксично виражене порівняння (а часто вони так і вживаються): *батіг з клоччя* — «безхарактерна, безвольна людина» — як *батіг з клоччя*, пор.: «Батько Ксенін був *батіг з клоччя*; що жінка казала, те він і робив» (Б. Грінченко) — «Ще на біду й чоловік мій, Омелько, вдався вже геть-то гнучкий, як *батіг з клоччя*» (І. Нечуй-Левицький). При цьому виразніше проступає основа порівняння — «щось німічне, в'яле, нікчемне»; *китайський мур* — *мов китайський мур, дев'ятий вал* — як *дев'ятий вал, проковтнути язик* — як *язик проковтнув, вовчий голод* (пор.: голод, як у вовка). Однак подібна трансформація утруднена чи й зовсім неможлива для ФО *ломитися у відчинені двері, піти (остатися) з носом, приймати за чисту монету, в одну душу, в одну шкуру, в один голос* тощо.

Метафоризація може стосуватися як всього словосполучення (*кішка пробігла між кимось, дволикий Янус, давати гарбуза, точити зуби, скакати в гречку, ходяча енциклопедія, ходяча літопись* (Г. Хоткевич), так і частини компонентного складу; при цьому інколи значення окремих складників стає семантично звуженим чи й єдиним, що й зумовлює обмеження їх поєднувальних можливостей (*ковтати книжки, крімшнґа тьма, малиновий дзвін, мертвий (мертвецький) сон, мертва тиша, мерт-*

¹ Терміни метафоричність, метафора, метафоризація у фразеології як лінгвістичній дисципліні вживаються і в широкому значенні — для назви будь-якого виду переосмислення словосполучень, і у вузкому — саме на означення певного виду переносу.

ва мовчанка, глупа ніч, горобина ніч, собачий холод, грубі гроші, калоша сміється, гострий на язик, гострим оком).

У залежності від кількості метафоризованих компонентів диференціюються окремі значення полісемантичних ФО. Так, ФО *медовий місяць* (з одним метафоризованим компонентом) означає «перший місяць шлюбного життя» (СУІ)¹. Коли ж метафоризується усе сполучення, вираз набуває інших значень: 1) «перша пора подружнього життя» або 2) «щасливий початок чого-небудь, найкраща пора в чомусь» (СУМ): «Пан Купа з Роксоланою побралися недавно, — тривав ще... медовий місяць» (О. Ільченко); «Та цього року ми на всесоюзному конкурсі вихопили перше місце, премію і переживаємо *медовий місяць*» (М. Стельмах). Авторські видозміни свідчать про десемантизацію і компонента *місяць*, наприклад, у О. Гончара: «Хлопці саме переживали свої *медові три дні*, три дні розгульної волі...»; у Стельмаха: «...поплаче в *медові ночі* й постарється якнайменше згадувати свої молоді літа...» і т. д.

«Основа ж маса фразеологізмів мови утворюється із реально можливих, «логічних» за змістом словосполучень шляхом їх переосмислення» [4, с. 49]. Термінологічне сполучення *мертва порода* — «порода, в якій немає руди» (СУМ) можливе і для характеристики людини взагалі, тоді метафоризованим буде усе словосполучення (пор. у мовленні гірників *пуста порода*).

Фразеологізми-метафори пов'язані з найрізноманітнішими предметно-чуттєвими сферами, причому функціональна активність їх у різні часи неоднакова і зумовлюється соціально- побутовими чинниками. Велику і стилістично виразну групу розмовних ФО становлять, наприклад, давні метафори, вживані для характеристики внутрішнього стану, поведінки людини, і які так чи інакше пов'язані з тваринним світом: *ходити на задніх лапках* — «запобігати, підлабузнюватися», *шкуру спустити* — «побити», *зубами клацати* — «голодувати», (бігати) *висолопивши язика* — «важко дихаючи, захекавшись», *шкандибати на всі чотирі* — «у чомусь сильно відставати», *пір'я розпустити* — «хвастатися», *милом узятися* — «спітніти», *відкинути копита* — «померти», *облизня піймати* — «заснавати в чомусь невдачі»; різні види подібності при метафоричному переносі — за положенням, поведінкою, дією: *дівчачий хвіст*, *плентатися у хвості*, *вертіти (крутити, виляти) хвостом*, *насити солі на хвіст*, *опустити хвоста*, *потягти хвоста*, *крутити хвоста*, *показати хвоста* тощо. Значну долю ФО становлять переосмислені професіоналізми, зокрема пов'язані з музичною

¹ Прийняті у статті скорочення: **СУІ** — Словник українських ідіом. Уклад Г. М. Удовиченко. К., Рад. письменник, 1968; **СУМ** — Словник української мови, т. 1—5. К., Наук. думка, 1970—1974; **БФС** — Н. О. Батюк. Фразеологічний словник. К., Рад. школа, 1966; **Номис** — Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спорудив М. Номис. Спб., 1864 (і номер фразеологізму); Грінч. — Словарь української мови. Упорядкував Б. Грінченко, т. 1—4. К., 1907—1909.

культурою (задавати тон, грати першу скрипку, заключний акорд), картярською грою (йти з козирного туза, криє нема чим, карта бита), ковальським ремеслом (довести до білого, і кувати, і клепати, пішло на пики). Під час Великої Вітчизняної війни і в післявоєнні роки особливого поширення набули метафоричні баталізми (вимушена посадка, набирати висоту, чисте небо, брати рубіж, брати під обстріл, брати на озброєння, вийти з строю, здавати позиції, кругова оборона, розгорнути фронт, димова завіса, під вогнем критики), а в останні роки — спортивна фразеологія (з нічийним рахунком, положення поза грою, потрапити в цейтнот, хід конем, дати мат, брати бар'єр, натискувати на всі педалі, передавати естафету, виходити на фінішну пряму, бути в формі). Все більше утверджується «космічна» фразеологія, особливо вислови із стрижневим словом *орбіта*: *виходити на орбіту, виводити на орбіту, зійти з орбіти, потрапити на свою (чужу) орбіту, втягуватись в орбіту чого*.

На асоціації предметів, явищ, дій за суміжністю у просторі, часі або тісному зв'язку між ними ґрунтується метонімічне перенесення назви. На відміну від метафори момент віднаходження порівняння тут відсутній. Метонімічним, наприклад, є фразеологічний ряд з компонентом *голова*: *голову втрачати* (власне, «втрачати здатність міркувати»), *голова болить* у кого від чого, *голова крутиться*, *голова обертом іде*, *голова розколюється*, *голову крутити*, *голову сушити* і под. (скрізь «голова» замість «мозок», «розум», «здатність міркувати» тощо). ФО на колодку — «на гулянку, на вулицю» (БФС) постала внаслідок метонімічного перенесення назви місця «збору селян (переважно молоді) в святковий день» (Грінч., II, 271), пор. також: «Усі хлопці на колодці, а мого немає» (Метлинський).

На основі семантичного зсуву за суміжністю постало «широке коло метонімічних зворотів, що відносяться до вираження внутрішніх переживань за допомогою міміки, жести і т. п.» [2, с. 18]: *знижувати плечима*, *махнути рукою*, *потилицю чухати*, *ногами затупати*, *кліпати віями*, *кусати губи*, *руками розводити*, *рвати на собі волосся*, *повісити голову*, *прикусити язика*, *похитати головою*, *бити себе в груди*, *вдарити об поли руками*. Подібні звороти отримали назву сумішених омонімів. При цьому переносне значення, що не впливає з суми планів змісту компонентів, може співіснувати, бути присутнім одночасно з його прямим значенням. Омонімічне словосполучення, що позначає певний рух, ніби сигналізує про певний стан, символізує його. «Асоціації за суміжністю, — пише С. І. Ожегов, — вкладають нове значення в словосполучення» [5, с. 209].

Особливий вид метонімічного переносу, в основі якого лежать кількісні співвідношення між тим, з чого переносять найменування, і тим, на що переносять, отримав назву синекдохи. При цьому частіше окреме, частина, конкретніше висту-

пає замість цілого, ширшого, більш загального. Можливість такого переносу ґрунтується на діалектній єдності окремого і загального, оскільки «окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального» [1, с. 300]. Такими ФО можна вважати вирази *наш брат* — «ми, я, подібні до нас, до мене», *ваш брат* — «ти або ви і подібні», *свій брат* — «подібний або подібні до кого-небудь», *наліво й направо* — «скрізь, в усіх напрямках», *старі й малі* — «усі люди», *день-другий* — «кілька днів»; *не сьогодні-завтра* — «скоро», *держати слово* — «виголюшувати промову». Дихотомія понять *копійка-гроші* (вид замість роду) відчутна у ФО *копійка перепадає* — «час від часу одержую гроші», *наживати кривавим потом копійку* — «тяжкою, виснажливою працею здобувати гроші», *свіжа копійка* — «тільки що зароблені гроші», *легка копійка* — «нетрудові гроші», *копійка водиться* (волочиться) — «не переводяться, завжди є гроші», а також: *щербаті копійки, влетіти в (добру) копійку, збивати копійку, без копійки*.

Як засіб синекдохічного зображення довгочасності дії, інтенсивності якості, численності речей О. О. Потебня розглядав повторення взагалі і повторення у видозміненій формі (тавтологія) [6, с. 441]. Аналізуючи словосполучення типу *путь-дорога, статки-маєтки* (із синонімічними складниками), *хліб-сіль* (із несинонімами), *видимо-невидимо* (власне тавтологічні антоніми) та ін., автор указував на властивість цих стійких словосполучень давати нове значення — об'єктивне і суб'єктивне. Перше стає помітним унаслідок порівняння підсумку (тобто значення всього сполучення) і окремого складника; друге полягає в тому, що сам підсумок вказує на зміну стану самого мовця, саме коли повторення слова і звороту викликано почуттям, що уповільнює плин мислі... [6, с. 433]. Тавтологічні моделі сформовані за багатьма моделями і становлять різною мірою переосмислені ФО з відчутною експресією: *думу думати, гадку гадати; темная темница, воля вольная; бувати в бувальцях; з давніх-давен; раннім-рано, рано-вранці, свиня свинею, пень пнем*; пор. з орудним посилення: *валом валити, плавом пливти, поїдом їсти, ходором ходити, просьбою просити, гоном гнати, криком кричати, ливцем лити, дивом дивуватися, нудом нудитися, пропадом пропасти*. Новому значенню тавтологічних ФО притаманна певна інтенсифікація дії (*хмурка хмурити* — «бути дуже похмурим», *шуміти шумом* — «дуже шуміти», *ткати тканину* — «вести розмови»); ознаки (*ніч-ніцьку, зима-зимська, день-деньський* — «всю ніч, зиму, день; довго, безперервно»); у ФО з *діда-прадіда*, наприклад, поряд з основним значенням — «здавен» — можна вказати і на семантичну коннотацію «підсумку» — «так робили діди і прадіди»; численності (*сила-силенна, видно-невидимо* — «дуже багато», *одним одна, сама-самісінька* — «зовсім одна, самотня»). Реальне значення окремих складників відступає на задній план, домінує

«функція емоційного посилення» (В. В. Виноградов). Про семантичні зрушення свідчить і розвиток кількох сем при одному означаючому, як от: *трава-травою*: 1) про некультивовану рослину і 2) про траву, позбавлену виразних смакових якостей; *хмара-хмарою*: 1) багато, 2) характеризує похмурий вигляд людини; *лежати лежнем*: 1) не вставати з постелі, постійно перебувати в лежачому положенні, 2) нічого не робити. Семантичній неподільності сприяють і слова, що вийшли з активного вжитку в сучасній українській мові, не співпадають із живими словами-омонімами або перебувають на периферії словникового фонду: *тума тумою* (тума — «похмура, неговірка людина»), *тумою туманіти* — «нидіти» — у П. Мирного: «...Пішла б краще в садок, подивилася на видноті на се місце, де ціле літо прийдеться літувати, ніж отут тумою туманієш»; *тьма-тьмуца*, *тьма-тьменна*, *тьма тем* (тьма — «десять тисяч», а потім загали «невизначено багато»), *пудо пуденне* (пуд — «страх, переляк»), *сміхота-сміхотою*. Сюди ж можна віднести ФО з дієслівно-іменними лексично обмеженими формами на *-ма*, відтінок посилення яких пояснюється тавтологічним або плеонастичним вживанням при словах тієї ж основи або подібного значення [3, с. 293]: *кричма кричати*, *лігма лежати*, *ридма ридати*, *ревма ревіти*, *сидьма сидіти*, *кишма кишити*; «Двічі зривався густий літній дощ, *стойма* стояли важкі хмари над Чигирином» (І. Ле), «Хазяїнові вслід плавма плило із ниви...» (Пер. Рильського «Пана Тадеуша» Міцкевича); «У грудях *давма* давила ніби якась передзвістка» (І. Ле).

Немає ФО постанало внаслідок описового переосмислення — перифрази, коли замість слова-назви подається його своєрідна образно-експресивна кваліфікація (*прекрасна стаття*, *подруга життя*, *бальзаківський вік*, *інженер людських душ*, *всевидящее око*, *місто Жовтого Диявола*, *мати городів руських*). На відміну від контекстно-авторських перифраз перифрастичні фразеологізми функціонують як загальномовні тропи. Досить продуктивні перифрази, в яких замінюване слово є однокорінним з компонентом фразеологізму (*справляти посиденьки*, *лежні*, *хихи*, *рипи*, *мандри* — замість «сидіти», «лежати», «хихикати», «рипатися», «мандрувати», *грати в мовчанку* — «мовчати», *вести мову* — «мовити», *набувати ваги* — «важчати», *одур бере* (когось) — «дуріє хтось»). При цьому речове значення передається компонентом, однокорінним із словом-назвою, а другий компонент грає в основному граматичну роль.

Різновидом перифраз можна визнати і ФО, що постали внаслідок евфемізації — такого способу заміни точних назв предметів іншими, описовими виразами з міркувань страху, пристойності, ввічливості, пом'якшення. Такі перифрази здаються придатнішими з різних причин. Наприклад, як захисну реакцію проти страшного явища — «померти» — мова виробила надзвичайно розгалужений синонімічний ряд фразеологіч-

них евфемізмів: *віддати богові душу, піти в домовину, зійти в могилу, заснути вічним сном, відійти у вічність, відійти у кращий світ, покинути білий світ, дати показання перед богом, душа покинула тіло, залишити цей світ, піти до прабатьків* (І. Микитенко), *дати дуба, віддати кінці, веліти довго жити, закрити навіки очі, із сирою землею повинчатися* (К. Гордієнко).

Явище евфемізації тісно пов'язане з так званим явищем табу — своєрідною забороною, що йде великою мірою від намагання зближувати предмети з їх назвами. «Насправді, є період, коли людина не тільки не відділяє слова від мислі, але навіть не відділяє слова від речі; звідси походить дивне вірування, яке дожило і дотепер і яке полягає в тому, що тільки одне називання певного слова само по собі може викликати те явище, з котрим воно пов'язане» [7, с. 241]. Табу характерне для примітивного мислення. Однак і з розвитком цивілізації ця заборона прямої лексичної номінації простежується ще досить відчутно, хоча й змінюється характер евфемізації, зокрема іде своєрідний перерозподіл причин евфемізування. Поряд з бажанням облагодзвучити «делікатні» поняття (*вінок зірвати, бігати до вітру*) посилюються пошуки яскраво експресивних, стилістично маркованих виразів. Так, фразеологічний ряд давніх синонімів із домінантою «дурний» — *не всі дома, маку найвса, прибитий на цвіту, з-за рогу мішком прибитий, повискакували клепки, розсохлися обручі, немає лою під чуприною* та ін. — поповнюється найрізноманітнішими авторськими новотворами, наприклад: *борозни в мозку повирівнювались, в голові каша гарбузяна, в голові сухо, в голові пір'я, в голові хвости ростуть* (Остап Вишня), *брат у командировці* (М. Білкун).

«Проте евфемістичні замітники ряду небажаних понять у свою чергу швидко стають забарвленими тими ж відтінками, котрі змушують уникати давніх назв і, отже, самі вимагають нових замін» [9, с. 57]. Названий фактор сприяє оновленню фразеологічного складу, мови, спричинює збагачення синонімічних рядів свіжими евфемістичними ФО.

Є ще ряд поетичних і семантико-структурних чинників, які можуть поряд з іншими так чи інакше проявлятися у багатьох розрядах ФО, котрі сприяють стійкості, запам'ятовуванню їх в кінцевому підсумку-фразеологізації. Серед них назвімо антонімічність (*ні сюди ні туди, і сміх і горе, правдами й неправдами*), синонімічність (*учити уму-розуму, святі та божі, скрізь і всюди*), риму (*купило притупило, не тепер, так у четвер, було та загуло*), алітерацію (*по всіх усяодах, в пух і пір'я, марець третику бику рог зломить*), оксюморон (*холодний піт, біла ворона, вільна невольника*), паронімічність (*в пух і прах, коси, коса, поки роса*) та ін.

Таким чином, у багатьох ФО виявляється не тільки спостережливість і мудрість народу, а й його художній геній, що дав

вирази такої семантичної місткості виняткової поетичності. Спостереження показують, що становлення ФО, принаймні багатьох розрядів, — процес довготривалий, значно складніший, ніж слова. У ФО сфокусовані результати дії багатьох структурно-семантичних чинників і часто зміна одних з необхідністю викликає (чи уможливорює) зміну других.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* До питання про діалектику. — Повне зібрання творів, т. 29, с. 298—304. 2. *Виноградов В. В.* О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка. — В сб.: Мысли о современном русском языке. М., Просвещение, 1969, с. 5—24. 3. *Виноградов В. В.* Русский язык (грамматическое учение о слове). М., Высшая школа, 1972. 614 с. 4. *Молотков А. И.* Основы фразеологии русского языка. Л., Наука, 1977. 288 с. 5. *Ожегов С. И.* Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., Высшая школа, 1974. 352 с. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. III. М., Просвещение, 1968. 551 с. 7. *Потебня А. А.* Психология поэтического и прозаического мышления. — В кн.: Хрестоматия по истории русского языкознания. М., Высшая школа, 1973, с. 239—253. 8. *Ройзензон Л. И., Авалиани А. А.* Современные аспекты изучения фразеологии. — В сб.: Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда, 1967, с. 68—81. 9. *Шмелев Д. Н.* Очерки по семасиологии русского языка. М., Просвещение, 1964. 244 с.

Л. Г. БОЯРОВА

СИНОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ СЕМАНТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Мовознавчі роботи останніх років характеризуються поглибленим розумінням системності мови. Так, на сьогодні незаперечним для лінгвістів є те, що одиниці мови виступають не відокремлено, а у безлічі зв'язків з іншими мовними одиницями, що дає змогу групувати їх. «...Якого б погляду не додержуватись щодо будови матерії, не підлягає сумніву те, що вона розчленована на ряд великих, добре відмежованих груп з відносно різними розмірами мас...» [1, с. 542].

Виділення угруповань мовних одиниць у залежності від виду зв'язку між ними — необхідний етап у вивченні системного характеру будь-якого рівня. У сучасних дослідженнях для виявлення подібних груп беруться до уваги найрізноманітніші типи мовних зв'язків. Проте треба відзначити, що лексичні одиниці групуються вченими найчастіше з урахуванням семантичних відношень, що й відображено у назвах сукупностей слів, які виділяються: «лексико-семантична група», «семантичне поле», «тематична група» й багато інших. Велика кількість термінів свідчить про різні підходи науковців до вивчення семантичних властивостей і зв'язків цих мовних одиниць.

Багато хто з мовознавців досліджує семантичні відношення між словами і фразеологізмами. Таке взаємопов'язане вивчення семантики лексичних і фразеологічних одиниць вважаємо необхідним, бо, на нашу думку, вони складають єдину лексико-фразеологічну систему, тобто один рівень.

У семантичному плані існує відома паралельність властивостей слів і фразеологізмів (що й пояснюється їх спільним рівнем): у характері значення (його постійності, однозначності і багатозначності), у здатності бути синонімічними, антонімічними, омонімічними і т. д. Схожість слів і фразеологізмів у багатьох семантичних характеристиках дає можливість об'єднувати їх у групи. Слід зазначити, що у мовознавчих працях більше всього уваги приділено певному виду угруповань цих мовних одиниць — лексико-фразеологічним синонімічним рядам.

До останнього часу семантичні відношення між фразеологізмами теж вивчалися переважно через синонімічні ряди. Тепер з'явилися роботи, в яких семантичні зв'язки фразеологічних одиниць пропонується вивчати більш широко [див.: 2; 3]. Їх поява свідчить про поглиблене і різноаспектне вивчення семантики фразеологізмів, що давно вже характерно для дослідження слів. Проте для об'ємного вивчення семантичних властивостей і зв'язків фразеологізмів як одиниць лексико-фразеологічного рівня пропонованого в названих працях плану дослідження, на нашу думку, явно недостатньо.

Оскільки слова і фразеологізми належать до єдиної системи, є підстави твердити, що, по-перше, семантичні відношення між одиницями лексико-фразеологічного рівня повинні вивчатися не тільки між словами, з одного боку, і фразеологізмами — з другого, тобто відокремлено; по-друге, взаємопов'язане досліджування їх семантичних властивостей повинно здійснюватися не лише шляхом виявлення та аналізу лексико-фразеологічних синонімічних рядів.

Як одиниці одного рівня, слова і фразеологізми мають найрізноманітніші семантичні відношення, наявність яких і підтверджує існування лексико-фразеологічної системи. У семантичному плані в ній можна виділити різні за обсягом сукупності слів і фразеологічних одиниць, у котрих семантичні зв'язки характеризуються специфічністю і відносною постійністю. Дослідження груп слів і фразеологізмів, об'єднаних тільки синонімічними відношеннями, не відображає усієї складності семантичних зв'язків мовних одиниць лексико-фразеологічного рівня.

На нашу думку, у межах рівня, що вивчається, можна виділяти великі за обсягом сукупності слів і фразеологізмів — лексико-фразеологічні семантичні групи (скорочено ЛФСГ). Вивчення кожної ЛФСГ складається з двох етапів: виділення групи із великої кількості слів і фразеологізмів та наступний аналіз її. Ми пропонуємо виčленовувати ЛФСГ на підставі семантичного критерію, який полягає в тому, що семантика окремих слів і фразеологізмів зіставляється з ідентифікатором (це, як правило, слово), що має найбільш загальне значення. Якщо в змісті досліджуваних мовних одиниць є спільні елементи, то між одиницями встановлюється смисловий зв'язок. Слова

і фразеологізми, близькі за значенням до семантики ідентифікатора, мають у своєму змісті спільне і складають одну ЛФСГ. Відповідно до цього під лексико-фразеологічною семантичною групою ми розуміємо сукупність слів і фразеологізмів, об'єднаних спільним елементом у значенні кожного з них.

Прикладом ЛФСГ може бути група слів і фразеологізмів, в якій кожна з поданих нижче мовних одиниць близька своєю семантикою до значення слова-ідентифікатора «умерти»: *померти, піти з життя, наказати довго жити, зійти в могилу, віддати душу, заплющити очі, відійти, упокоїтися, відійти в небуття, відійти у вічність, віддати богові душу, заснути навіки, заснути вічним сном, згаснути, погаснути, зійти з білого світу, попрощатися з білим світом, скінчитися, піти до прабатьків, кінчитися, дійти, сконати, околіти, одубіти, гиннути, опрягтися, скапуститися, скапутитися, здохнути, видохнути, подохнути, дух спустити, пуститися духу, віддати кінці, витягти ноги, дубадати, загинути, погинути, згинути, полягти, пропасти, угробитися, занепаститися, головою накласти, голову зложити, кістки зложити, кістками лягти, живіт покласти, голову покласти, покласти життя, накласти життям, лягти трупом, повіситися, удавитися, задушитися, удушитися, зарізатися, застрілитися, пустити собі кулю в лоба, накласти на себе руки, віку собі вкоротити, покінчити з собою, покінчити життя самогубством, розбитися, убитися, потонути, утопитися та ін.*

У автора немає можливості подати цю ЛФСГ з урахуванням усіх лексичних і фразеологічних одиниць та їх можливих варіантів. Проте наведення групи слів і фразеологізмів у такому вигляді показує складність семантичних зв'язків у межах даної ЛФСГ.

Іноді дослідники ототожнюють лексико-семантичні групи слів і лексичні синонімічні ряди. Ми поділяємо думку тих учених, які стверджують, що синонімічні відношення — це вид семантичних зв'язків у тій чи іншій лексико-семантичній групі. Оскільки ми вважаємо, що семантичні відношення мовних одиниць на лексико-фразеологічному рівні можна вивчати через лексико-фразеологічні семантичні групи, синонімію розглядаємо відповідно як один із видів семантичних зв'язків слів і фразеологізмів у межах ЛФСГ. Ці угруповання можуть включати в себе кілька синонімічних рядів, що ми і бачимо у наведеному прикладі, — у даній групі можна виділяти синонімічні ряди з домінантами «умерти», «загинути» та ін. Крім того, не всі синонімічні ряди будуть включати в себе і слова, і фразеологічні одиниці, деякі слова і фразеологізми багатозначні і можуть входити до синонімічних рядів інших ЛФСГ, до того ж не всі одиниці цієї групи мають синоніми і т. д. Тобто можна говорити про різноманітність, складність семантичних відношень мовних одиниць у ЛФСГ.

Необхідність вивчення синонімії фразеологізмів через ЛФСГ ми бачимо у тому, що є потреба чітко диференціювати

семантичні відношення цих мовних одиниць у межах лексико-фразеологічного рівня. Так, синонімічні ряди, в які входять фразеологізми, часто непомірно розширюються на практиці. Це явище не випадкове, воно має місце тоді, коли не розрізняють видів семантичних зв'язків, що базуються на подібності значень одиниць лексико-фразеологічної системи. Розширення синонімічних рядів (як правило, невиправдане теоретичними настановами авторів) відбувається за рахунок введення в них близьких за значенням фразеологізмів, тобто однієї семантичної групи, але з різних синонімічних рядів. Якщо розглядати семантичні відношення одиниць мови на лексико-фразеологічному рівні, то треба брати до уваги, що подібність значення виявляє приналежність слів і фразеологізмів до однієї ЛФСГ, але цієї ознаки недостатньо для групування їх у синонімічні ряди.

Таким чином, правомірність дослідження семантичних зв'язків фразеологізмів і слів ми вбачаємо у тому, що ці мовні одиниці складають, як уже відзначалося, один рівень. Відношення між ними складні й різноманітні, що дає можливість виділяти різні сукупності слів і фразеологізмів. Синонімічні ряди — один із видів угруповань на цьому рівні. Для диференціації семантичних зв'язків між мовними одиницями досліджуваної системи ми вводимо поняття ЛФСГ. Синонімічні відношення розуміємо як один із типів семантичних зв'язків слів і фразеологічних одиниць у ЛФСГ. Ототожнення семантичних груп з синонімічними або змішування слів і фразеологізмів однієї семантичної групи в синонімічних рядах не відображають, на нашу думку, дійсних семантичних відношень між цими одиницями. Синонімічні відношення — не єдиний вид семантичних зв'язків у лексико-фразеологічній системі, в основі яких лежить подібність значень мовних одиниць, а особливий вид їх. Чітка класифікація семантичних зв'язків на лексико-фразеологічному рівні зумовлює виявлення суті синонімічних відношень, а також їх місця серед семантичних зв'язків одиниць досліджуваної системи, зокрема фразеологізмів.

Список літератури: 1. Маркс К., Енгельс Ф. Діалектика природи. — Твори, т. 20, с. 323—577. 2. Балясников А. В. К изучению конъюнкционных фразеоло-семантических полей. — Труды Самаркандского гос. ун-та Алишера Навои. Новая серия, № 227. Вопросы фразеологии. VII. Самарканд, 1976, с. 13—18. 3. Ройзензон Л. И. Изучение фразеологии методом семантических полей. — Тыпология и узаемадзєянне славянських мов і літаратур. Тезісы докладау і паведамленняу II рэспубліканскай канферэнцыі 17—19 мая 1973 г. Мінск, Беларускі дзярж. ун-та ім. У. І. Леніна, 1973, с. 190—191.

А. А. САГАРОВСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНТАКТИ РІЗНОДІАЛЕКТНИХ СИСТЕМ
(на матеріалі словозміни українських говірок Белгородської області РРФСР)

Українська і російська людність на досліджуваній території живе разом уже кілька століть [1, с. 1, 349]. Міждіалектне і наддіалектне контактування цього району має теж кількавіко-

ву історію. Особливо посилилося воно за радянського часу у зв'язку із зміцненням дружби братніх народів, спільною активною участю росіян і українців у виробничих процесах і суспільно-політичному житті, також завдяки підвищенню ролі російської літературної мови — мови братнього єднання народів СРСР.

У попередніх публікаціях ми вже торкалися історії заселення краю, вокалізму й консонантизму говірок, контактування їх на цьому рівні [5, с. 73—80; 6, с. 34—36]. У цій короткій статті спинимося на рисах словозміни українських північних (чи близьких до них) і південно-східних говірок, на результатах їхнього контактування між собою і з південноросійськими говорами російською літературною мовою.

До речі, мовна ситуація, що склалася на території нинішньої Белгородщини — вдячний об'єкт для такого роду досліджень, бо практично в кожному районі області є давні поселення з мовлянами південно-східного українського і південноросійського діалектних типів, а, скажімо, в Олексіївському районі співіснують ці говори, ще й доволі виразні північноукраїнські говірки [5, с. 73—75]. Такий стан речей не може не спричинитися до взаємопроникання і взаємозбагачування говірок, що виявляється, зокрема, у запозичуванні окремих мовних елементів, наявності активних мовних паралелей тощо.

Типовою ознакою досліджуваних українських територіально-мовних утворень є морфонологічні чергування, що виявляються у словозміні іменникових і дієслівних форм.

Чергування Г, К, Х — З, Ц, С реалізується в іменниках жіночого роду І-ої відміни і в іменниках чоловічого (зрідка середнього) роду ІІ-ої відміни в давальному і місцевому відмінках однини: (на, у) *дорозі*¹, *нозі*, *толоці*, *руці*, *стрісі*, *мачусі*; *порозі*, *боці*, *кожусі*; *вусі*, *молоці* (Б. Часн.², Бор., К., Кр., Г.). Випадки порушення альтернації цього типу (нечисленні) є — і пояснюються впливом російського мовлення: у *Волгі*, *Борисівкі*.

На прикладі перебігу чергування Д, З, С, Т — ДЖ (Ж), Ж, Ш, Ч у дієслівних формах можна помітити певне протиставлення українських говірок північного і південно-східного типу. Перші, як правило, мають такі альтернації — *будЖу*, *захожу*, *вожу*, *скошу*, *кручу* (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.) — для більшості других вони не характерні — *будю*, *ходю*, *водю*, *косю*, *крутю* (Г., Морк., Реп.). За спостереженнями дослідників, говірки північного типу під впливом південно-східних втрачають цю традиційну рису. Проявляється і внутрішня тенденція до вирівнювання основ [7, с. 119].

¹ Із технічних причин ілюстративний матеріал у цій статті подамо майже у звичайній орфографії [див. 5, с. 73—80; 6, с. 34—36].

² Список скорочень назв населених пунктів у кінці статті.

Північноукраїнські говори Белгородщини сприйняли від південно-східних Л-при губному в 3-й особі множини дієслів типу *ловлять, роблять, топлять* (також *ловлють, роблють, топлють*), *сплять* (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.).

Іменники І-ої відміни жіночого роду в родовому відмінку (часто в давальному і місцевому) однини, а також у називному (знахідному) множини здебільшого у говірках північного типу набувають закінчення — *И* (після шиплячих основи), що, напевно, є виявом підтримки російською вимовною практикою: *души, груши, межі, сажі, кручі, тучи* (Д. Часн., В. Хал., Р. Мат., ...).

У говірках обох типів помітна тенденція до індукції закінчень іменників твердих основ на м'які і мішані, що простежується, зокрема, в орудному відмінку однини іменників жіночого роду І-ої відміни та іменників чоловічого роду ІІ-ої відміни: *криницею, молодичею, землею, вольою, Марусею, кручою, межею, мишою; ключом, ножом, Калачом, коньом*, (В. Хал., Шар., Б.). Паралельна флексія — *ОИ* в орудному однини (стосується іменників жіночого роду) виразніша в північноукраїнських говірках і підтримується російською вимовою (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.).

У давальному (місцевому) відмінку однини іменники чоловічого (середнього) роду ІІ-ої відміни в говірках обох типів (у північних — майже без винятків) характеризуються закінченням — *у*: *батьку, бригадіру, конюху, зятю, мужу; дубу, лісу; салу, молоку* (Д. Часн., Ан., Лоз., Чер., Ст. Х.). Це свідчить і про перевагу в цьому (принаймні в окремих пунктах) північних елементів, і про активну підтримку вказаного форманта відповідною рисою системи російської мови. Не можна не звернути увагу і на факти проникнення флексії — *ОВІ* (— *ЕВІ*) в російське мовлення українців — учнів шкіл цієї місцевості (на подібне явище вказували дослідники сусідньої території [2, с. 109, 117]).

Кличний відмінок — одна з визначальніших рис морфологічної системи української мови — представлений широко: *brate, чоловіче, Серього; бабо, Нюрко, Маню* (Бор., Богд., Вол., Р., М.-Уд.). Часто кличний відмінок емонімічний із формою називного.

Форма іменників жіночого роду в родовому (давальному і місцевому) відмінку однини (ІІІ-я відміна) твориться двома способами — флексією — *И* (давніший афікс): *осени, соли, совісти, смерті, вісти, жисти* (Коз., М., Клим., К. Яр., Бор., Д. Часн.) — та флексією — *І* (остання частково підтримується російською вимовою): *старості, молодості, радості, гадості, помочі, кості*.

З інших особливостей відзначимо в іменниках чоловічого роду ІІ-ої відміни в називному відмінку множини паралелізм

флексій — И, — А: *годи — года, вітри — вітра, сніга, доктора, жереба* (Ст., Каз, Олекс., Ольш, Біл., Саб., Д. Часн., М.-Уд.). Відносно значну продуктивність форм на — А можна пояснити впливом російських говірок і російської літературної мови.

Однією з суттєвих ознак досліджуваних українських говорів (південно-східного, в основному, типу) є омонімічність форм давального й орудного відмінків множини, що стосується майже всіх іменних частин мови: *іду ногам, кевають головам, з довгим рукам, за нашим дівчатам, з первим косарям* (Кр., Ст. Х.). У «Русской диалектологии» за редакцією М. О. Мещерського твердиться, що російські говірки (спорадично і південноросійські) зберігають це явище (орудний на — М) у лексично обмеженій групі слів, що можна почути «с рукам», «с ногам», але не «с тракторам», «с колхозникам» [4, с. 150—151]. В українських говорах на Белгородщині ми засвідчили: *двом комбайнам зберали, машинам молотили, тракторам пахнуть, машина з двом прицепам іде*.

Українські говірки цієї території зберігають доволі помітні прослідки двоїни в іменниках жіночого роду, що вживаються з числівниками 2 (3, 4): *дві літрі, дві скирді, дві піці осталося, три бубні, чотири корові* (Ол., К., Бор., Д. Часн.).

Південно-східні і північні говори протиставляються формами називного (знахідного) відмінка однини прикметників, порядкових числівників чоловічого роду, що спостерігається і на Белгородщині. Північноукраїнські форми — без кінцевого — И: *чорни, добри, нещасни, зли, низьки; перви; сьоми, четверти* (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.); південноукраїнські — з — И: *довгий, ловкий, веселий; шостий, восьмий, десятий* (К., Р., Бор., Ор.).

Те ж саме можна виявити й у називному (знахідному) відмінку множини. У північноукраїнському типі переважає флексія — И: *суконни пиджаки; голодни, холодни діти; смирни сини; перви багачі* (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.), у говірках південно-східного типу їм відповідають форми: *красні, добрі, світлі, широкі, довгі; четверті, сорокові* (Гол., Казн., Голоф., Бехт., Тер.). Присвійні прикметники у цій формі в говірках обох типів частіше мають флексійне — И: *братови, сестрини, Тетянини* (дочки).

У північноукраїнських говірках простежуються повні нестягнені форми прикметників жіночого і середнього родів у називному (знахідному) відмінку однини і називному (знахідному) множини: *білая, глибокеє; молодії* (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.).

Прикметники, порядкові числівники, займенники (якщо вони узгоджуються з іменником чоловічого роду) у місцевому відмінку однини частіше мають закінчення — ОМУ, ніж — ІМ: *на широкому, у п'ятому, на вашому, тому* (Наг., Об., Стан., К. Яр., Б.).

Відзначимо ще й таку рису, як поширення закінчень прикметників м'якої групи на тверду: *стариння пісня, краснім од-*

дали, довгих не найшли (п'ятих нема, тім сказала, у ваших) [3, с. 10].

У говірках північноукраїнського типу засвідчено архаїчні форми вказівних займенників СЕЙ, СЯ, СІ у називному (знахідному) відмінках однини і множини. Уживаються вони не тільки у лексикалізованих сполуках (хоча в них найчастіше): *сю ніч, сей год, сей берег, ся жінка, сі діти, сі землі* (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.). У цьому типі говірок доволі послідовно функціонують форми *теє поросся, сся дитина, тії дороги* [7, с. 122].

У говірках обох українських типів спостерігаємо омонімічність форм займенника 3-ої особи ВОНА у родовому і давальному відмінках: *дав її гроши, він її не батько* (дав. відмінок).

Відсутність протетичного Н — у формах непрямих відмінків займенників ВІН, ВОНА, ВОНО, ВОНИ з прийменниками теж характеризує говірки досліджуваної території: *з його, при йому, коло єї, над єю, без їх, од їх, над їми, у їх* (повсюдно). Зрідка трапляються форми *до нього, біля неї, з нею, од них*.

Дієслова І-ої відміни у 3-ій особі однини мають здебільшого усічені форми: *пита, гра, чита, сіда, скака, ниря* (Бехт., Кр., Б., Ол.), нестягнені багато рідкісніші: *плаває, дихає, співає, стріляє*. Простежується тенденція вживати форми вторинного походження (з — ТЬ): *клюєть, кажить, кладеть, даєть, пишеть, плюєть* (Бор., Кр. Яр., Ст. Х., Кр., В. Хал., Б. Часн.).

Дієслова II-ої дієвідміни з ненаголошеними закінченнями у 3-ій особі однини зазнають індукції дієслів І-ої дієвідміни (цьому сприяє ще й фонетичний процес занепаду прикінцевого — ТЬ) і виступають здебільшого у формі: *робе, точе, віре, косе, держе, круте, носе, просе* (Коз., Тер., Чер., Бор., Д. Часн.).

Дієслівні форми І-ої особи множини мають доволі рівноправні закінчення — М і — МО: *сидим — сидимо, ловим — ловимо, лаєм — лаємо, тіпаєм — тіпаємо* (Шар., Ст., Гол., Реп., Наг., М.-Уд.).

Відзначмо і відносно високу продуктивність синтетичної форми майбутнього часу в усьому масиві українських говорів досліджуваної території: *робитиму, полотиму, співатиму, читатиме, пилятимемо, ділитимемося, купатимуться, казитимуться, питатимуть* (Бор., Богд., Реп., М.), хоч у північноукраїнських говірках переважає аналітична форма: *буду косить, будеш гребти, буде носить, будемо скакати, будете бить* (Д. Часн., М.-Уд.).

У всіх обстежених населених пунктах засвідчено форму давноминулого часу: *сказав був, була купила, заплакало було*.

Хоча ми зупинилися і не на всіх рисах систем, навіть не на всіх явищах, на яких можна було б простежити контактні процеси, матеріал із словозміни українських говорів Белгородщини переконує, що на цій території існує їх два типи — північний і південно-східний. І хоч система північноукраїнських гові-

рок цього району помітно порушена, ми маємо підстави кваліфікувати їх як східнополіські, південний же тип — виразно слобожанський.

Міждіалектне і наддіалектне контактування спричинилося до нівеляції деяких діалектних відмінностей, виникнення активних паралелей; відбувається своєрідне взаємозбагачування говірок.

Умовні скорочення назв населених пунктів: Борисівський р-н: Гол. — Голвчине, Коз. — Козинка, Ст. — Стригуни; Валуйський р-н: Б. — Бірки, Каз. — Казинка, Казн. — Казначіївка, М. — Мандрове; Вейделівський р-н: Клим. — Клименки; Волоконівський р-н: Вол. — Волоконівка, Голоф. — Голофіївка, Ст. Х. — Старий Хутір; Корочанський р-н: Ан. — Аннівка, Бехт. — Бехтіївка, В. Хал. — Велика Халань, Олекс. — Олексіївка, Різн. — Різнікове; Новооскільський р-н: Богд. — Богданівка, Г. — Голубине, Шар. — Шарпіївка; Олексіївський р-н: Б. Часн. — Ближнє Часночне, Д. Часн. — Дальнє Часночне, Кр. — Красне, М.-Уд. — Мухо-Удерівка, Р. Мат. — Руська Матрьонка; Ровеньківський р-н: Лоз. — Лозна, Наг. — Нагільна; Рокитянський р-н: Бор. — Бориспіль, К. Яр. — Красна Яруга, Реп. — Реп'яхівка; Старооскільський р-н: К. — Козачок, Об. — Обухівка; Чернянський р-н: Морк. — Морквине, Олш. — Ольшанка, Ор. — Орлик, Ст. — Станове, Чер. — Чернянка; Шебекинський р-н: Біл. — Білянка, Р. — Ржевка; Яковлівський р-н: Ол. — Олексіївка, Саб. — Сабиніне, Тер. — Тернівка.

Список літератури: 1. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887. 614 с. 2. Комиссарова Л. П., Соколова А. К. Ошибки украинского происхождения в устной и письменной речи учащихся некоторых школ Воронежской области. — В сб.: Южнорусские говоры и памятники письменности. Изд-во Воронежского ун-та, 1964, с. 107—121. 3. Лисиченко Л. А. Особенности говоров восточных районов (Кулянского и Двуречанского) Харьковской области. Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук. Х., 1955. 16 с. 4. Русская диалектология. М., Высшая школа, 1972. 302 с. 5. Сагаровський А. А. Вокалізм українських говірок Белгородської області. — Вісник Харк. ун-ту, № 140. Серія філол. Вид-во Харк. ун-ту, 1976, с. 73—80. 6. Сагаровський А. А. Консонантизм українських говірок Белгородщини й українсько-російське міждіалектне контактування. — У зб.: XIV Республіканська діалектологічна нарада. К., Наук. думка, 1977, с. 34—36. 7. Солонська Г. Т. До характеристики морфологічної системи українських говірок Воронежчини. — Вісник Харк. ун-ту, № 7. Серія філол. Вид-во Харк. ун-ту, 1965, с. 116—128.

В. К. ВОЙНОВ, канд. філол. наук

КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ УЖИВАННЯ МОРФОЛОГІЧНИХ КЛАСІВ У ПОЗИЦІЯХ «ПОЧАТОК», «КІНЕЦЬ» РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

Сучасні технічні приклади дають мовознавству можливість масового спостереження мовних явищ з достатньою швидкістю. Можна сподіватись, що це сприятиме виявленню глибоких кількісних закономірностей тексту, стилю (індивідуального та функціонального), мовлення, мови. Не просто статистичний опис вибраних явищ у певному колі текстів, а однорідний

(гомогенний) розгляд усіх явищ принаймні одного рівня мовної ієрархії у кожній вибірці з тексту і пошук співвідношень у кількості окремих явищ у залежності від позиції та оточення (при умові вичерпного обстеження вибірки) — оце, на нашу думку, шлях до таких закономірностей.

Ще на початку лінгвостатистичних досліджень висловлювалася думка про ефективність використання кількісних співвідношень в описах індивідуального стилю (П. Гіро) [2, с. 140—153]. У працях з структурно-імовірнісного аналізу мов, що тепер репрезентують найвищий рівень кількісного дослідження мовних явищ, ідея співвідношення набула фундаментального значення. Саме співвідношення умовної та незалежної ймовірностей формує корелятивну функцію та домінанту, а співвідношення співвідношень лежить в основі поняття і явища домінантної опозиції [1, с. 7].

Об'єктом нашого опису є такі морфологічні класи сучасної української літературної мови: загальні іменники у називному (101) і в непрямих відмінках (102), власні назви у називному (141) і в непрямих відмінках (142), прикметник без розрізнення відмінкових форм і значень (201), займенники у називному (511) і в непрямих відмінках (512), прислівник (170), дієслова теперішнього (301), минулого (302) і майбутнього часу (303), неозначена форма дієслова (307), дієприслівник та дієприкметник (312), прийменник (657), сурядні (630) і підрядні сполучники (750), код 210 позначає усі інші явища. Нами одержані дані про частоти слів з такими морфологічними ознаками, а також частоти уживання таких слів на початку і наприкінці речення в ряді українських художніх текстів. Використання цих частотних даних та їх обробка за допомогою таких понять структурно-імовірнісного аналізу, як корелятивна функція і ймовірнісна диференційна ознака, дають змогу сформулювати кілька суджень про загальні для розглянутих дев'яти текстів характеристики і про окремі для кожного тексту властивості (останні можна вважати першим наближенням до опису індивідуального стилю авторів).

Усього розглядалося 96 виборок (авторське мовлення) з дев'яти текстів загальною довжиною близько 83 тис. уживань описуваних явищ (словоформи з указаними морфологічними значеннями і крапка як межа речення). Остання виступає в описуваному спостереженні як умова, що формує «умовну ймовірність», тобто частоту, з якою вказані морфологічні класи вжиті в позиціях «перед крапкою» (наприкінці речення) і «після крапки» (на початку речення). Ця частота відповідно з методикою структурно-імовірнісного аналізу ділиться на загальну (безвідносно до позиції) частоту відповідного класу («незалежну ймовірність»). Так одержуємо «корелятивну функцію» (КФ) — число, що є мірою зв'язку між умовою і розглядуваним явищем, мірою лінгвістичної значимості цього зв'язку:

якщо умова і явище, що розглядається, не тяжіють одне до одного, числове значення корелятивної функції близьке до 1 або значно менше 1 (в останньому випадку говорять про відштовхуваність умови і явища) [3, с. 15]. Досліджувані морфологічні класи за сумарними у дев'яти текстах кількостями при умові уживання на початку речення характеризуються такими значеннями КФ: 101—1,66; 102—0,10; 141—1,83; 142—0,19; 201—0,66; 511—3,20; 512—0,58; 170—1,93; 301—0,79; 302—0,80; 303—0,80; 307—0,38; 312—1,39; 657—0,97; 630—8,59; 750—2,00; 210—0,83. Впорядковуючи ці значення КФ у той спосіб, що названо «тріадним методом» [4, с. 115—117], розподіляємо перелічені морфологічні класи на три групи. Першу складають сурядний сполучник і займенник у називному відмінку (КФ дорівнюють 8,59 та 3,20 відповідно): вживання на початку речення слів з такими морфологічними ознаками найбільш характерне для мови української художньої прози (принаймні тією мірою, якою усі названі твори спільно репрезентують цей функціональний стиль сучасної української літературної мови). Відповідно щодо неозначеної форми дієслова та непрямих відмінків власних і загальних назв треба говорити, що ці форми уникають початку речення. Підрядні ж сполучники, прислівники, іменники обох категорій у називному відмінку, займенники у непрямих відмінках, усі дієслівні форми (крім неозначеної) і прийменники щодо початку речення нейтральні, бо їхня частота у цій позиції не відрізняється від загальної у значній мірі, хоча істотне відхилення від загальної у будь-якій іншій позиції можливе.

Розглянемо у той же спосіб уживання виділених явищ наприкінці речення. Тут, природно, не використовуються прийменники і сполучники (їхня умовна ймовірність дорівнює 0). До цієї позиції тяжіють власні назви та загальні іменники у непрямих відмінках, дієслова у формі майбутнього часу, іменники власні і загальні у називному відмінку (відповідні КФ дорівнюють: 2,94; 2,82; 2,60; 2,17; 2,15). Уникають цієї позиції прикметники, займенники у називному відмінку та збірний клас взагалі рідкісних явищ (210). Групу нейтральних щодо кінця речення явищ складає уживання неозначеної форми дієслова, займенників у непрямих відмінках, теперішнього та минулого часу дієслів, прислівників і дієприслівників з дієприкметниками.

Якщо співставити поведінку вибраних морфологічних класів у обох позиціях, то не можна не звернути увагу на те, що, уникаючи початку речення, непрямі відмінки іменників тяжіють до його кінця, а займенники у називному відмінку характеризуються протилежним розподілом. Цікавим є факт, що іменники у називному відмінку теж тяжіють до позиції «перед крапкою», не виділяючись із кола нейтральних щодо початку речення явищ. Треба підкреслити також виділення дієслів майбутнього часу з кола особових дієслів наприкінці речення: на відміну від

форм теперішнього і минулого часу, що потрапили у нейтральну зону, форми майбутнього часу виразно тяжіють до кінця речення (КФ останніх у 2,6 раза більше, ніж КФ форм теперішнього та минулого часу, що дорівнюють 1,0). Цей останній факт, можливо, є вказівкою на те, що кінець речення в сучасній українській мові пов'язаний з вираженням реми у плані актуального членування речення. Тоді з описаного розподілу морфологічних класів наприкінці речення можна зробити висновок, що основними носіями логічного наголосу (основними виразниками реми) в українському реченні служать іменникові форми дієслова майбутнього часу.

Початок речення, навпаки, є позицією морфологічних класів, які функціонують переважно як виразники не теми речення («даного» з точки зору актуального членування), а внутрішньої організації тексту: сурядні сполучники й займенники у формі називного відмінка. Частоти інших з виділених морфологічних класів у цій позиції не відрізняються суттєво від частот, узагальнюючих усі їх уживання. Але остаточний висновок можна формулювати категорично лише після дослідження у такий же спосіб ще хоча б кількох інших, якщо не усіх можливих, позицій.

Крім можливої корисності такого опису розподілу морфологічних класів для формування теоретичного знання про закони функціонування сучасної української мови (або субмови художньої прози), наведені дані можна використати як відправну позицію для характеристики індивідуального стилю того чи іншого автора.

Оскільки досліджені тексти представлені досить значними уривками (найменший — із «Знайду тебе» Яр. Гримайла налічує 7569 уживань морфологічних класів), наступні судження можна вважати, як нам здається, досить вірогідними припущеннями про особливості стилю у вибраних письменників.

За даними уривка довжиною 9618 слововживань з роману О. Копиленка «Лейтенанти» на початку речення виразно тяжіють у вживанні такі категорії, як: сурядний сполучник, займенник, загальний іменник, прислівник, дієприкметник та дієприслівник, власна назва у називному відмінку. Навпаки, у цій позиції письменник значно рідше порівняно з іншими позиціями уживає (тобто у термінах структурно-ймовірнісного аналізу уникає уживати) словоформи з такими морфологічними ознаками: власні назви у непрямих відмінках, дієслова неозначеної форми та майбутнього часу, займенники і загальні іменники у непрямих відмінках.

Відповідні результати маємо й по усіх інших обстежених уривках. Табл. 1 репрезентує розподіл морфологічних класів на початку речення, табл. 2 — наприкінці речення у кожного з авторів. В обох таблицях обстежені тексти, позначено їх номерами у списку обстежених текстів. Коди морфологічних кла-

Таблиця 1

Текст	Класи, які відносно частіш уживають на початку речення						Класи, яких уникають уживати на початку речення					
В усіх тек- стах	630	511							307	142	102	
VIII	630	511	141	170	312		210	201	301	307	102	142
IX	630	511	101	170	312	141		142	307	303	512	102
VI	630	750	511	170	141	101			303	142	307	102
II	630	511	141				201	302	142	307	102	303
I	630	511	750	170	312	141			210	142	512	102
IV	630	141	750	511	170		301	201	512	307	102	142
VII	630	511	750	170	101		201	312	302	307	102	142
V	630	511	750	101	170	312		512	102	307	303	142
III	630	511					301	307	302	102	303	142

Таблиця 2

Текст	Класи, які відносно частіш уживають наприкінці речення						Класи, яких уникають уживати наприкінці речення					
В усіх тек- стах	142	102	303	141	101	307			201	511	210	
VIII	142	102	101	303	141	307		170	201	511	210	
IX	142	102	141	303	101			301	312	210	511	
VI	102	142	101	141			302	201	210	511	312	
II	142	102	101	141			170	301	511	312	210	
I	101	102	307	142			170	201	210	312	511	
IV	303	142	307	102	312	301				511	210	
VII	102	142	307	141	101				312	511	210	
V	102	142	101	141			170	201	210	511	312	
III	141	303	102	142	512	101			170	201	210	

Примітка. У табл. 1 скорочений рядок, у якому наведені коди морфологічних класів, яких уникають уживати А. В. Головка (IV) (треба додати: 210, 303, 312) та В. М. Владко (треба додати: 512). У табл. 2 скорочено рядок даних у зоні тяжіння знову ж таки у «Бур'яні» (101, 512) та у протилежній зоні у рядку Л. В. Дмитерка (VI): 303, 301, 170.

сів у відповідних рядках таблиць впорядковані згідно із зменшенням числового значення КФ, тому перший запис у лівій зоні таблиці вказує на найбільш «улюблений» у даній позиції морфологічний клас, а останній запис праворуч — на клас, якого найбільш уникають. У першому рядку в обох таблицях вміщено для порівняння наведені вище загальні результати. У них виразно видно, як співвідносяться у стилі кожного з текстів загальне та особливе. На початку речення в усіх текстах надана перевага сурядному сполучнику та займеннику у називному відмінку, але у двох текстах займенник поступається другим

місцем підрядному сполучнику і власному іменнику у називному відмінку. Таким чином, не лише зміст рядка в таблицях, але й розташування записів відносно один одного, можливо, стане у нагоді як характеристика стилю письменника. Наприклад, у дослідженому уривку з роману А. Головка закінчення речення є позицією, у якій виразно частіш інших позицій уживаються дієслова майбутнього часу, власні й загальні назви у непрямих відмінках, дієслова неозначеної форми, дієприслівники та дієприкметники, дієслова теперішнього часу, загальні іменники у називному відмінку, займенники у непрямих відмінках. У інших творах багато класів з цього переліку, навпаки, уникають уживання в цій позиції.

Безумовно, категорично пов'язувати вказані явища саме із індивідуальними особливостями стилю авторів обстежених текстів не можна, бо треба врахувати вірогідний вплив композиції і час створення кожного з творів. Але ця остання теза може бути прочитана і в такому напрямку: можливе судження про відбиття композиції твору у розподілі вказаних явищ, можливе використання такого розподілу для діахронічного опису мови, функціонального стилю тощо.

Але найбільш цікавою, на наш погляд, і найменш обгрунтованою наведеними даними є можливість побудови імплікацій такого типу: якщо до початку речення тяжіють підрядні сполучники, то в цьому ж тексті початок речення є позицією характерного уживання прислівників (зворотне твердження невірне) (див. дані табл. 1 у рядках третьому, п'ятому — восьмому). Або: якщо наприкінці речення з найвищим значенням КФ уживаються власні назви у непрямих відмінках, а їм поступаються загальні назви у непрямих відмінках («посідають друге місце»), то на третьому місці опиняються форми називного відмінка іменників, до того ж так, що для цього ж тексту форми називного відмінка протилежних (власні — загальні) іменників посідають третє місце на початку речення (див.: II, VIII, IX — список обстежених текстів).

Кожне значення корелятивної функції може входити у два ряди значень корелятивних функцій: перший ряд утворюють значення, розраховані для усіх тих явищ, які обстежені за даної умови; другий ряд одержуємо, коли дане явище розглядається як умова використання іншого комплексу явищ. Саме такий перехресний розгляд є кінцевою метою нашої роботи.

Список обстежених текстів: I. *Бабляк В. С.* Вишневий сад. К., «Молодь», 1960. 409 с. II. *Баш Я. В.* Гарячі почуття. К., Дніпро, 1970. 286 с. III. *Владко В. М.* Фіолетова загибель. К., Молодь, 1965. 194 с. IV. *Головка А. В.* Бур'ян. К., Держлітвидав УРСР, 1960. 198 с. V. *Гримайло Я. В.* Знайду тебе. — В кн.: *Гримайло Я. В.* Знайду тебе. — Христя Шовкунова. — Василь Боровий. Повісті. К., Дніпро, 1966. 370 с. VI. *Дмитерко Л. В.* Крізь дні і ночі. К., Дніпро, 1968. 247 с. VII. *Довженко О. П.* Поема про море. К., Рад. письменник, 1961. 156 с. VIII. *Збанацький Ю. О.* Малиновий

дзвін. К., Дніпро, 1965. 359 с. IX. Копиленко О. І. Лейтенанти. Львів, Рад. письменник, 1947. 233 с.

Список літератури: 1. Андреева Л. Д. О понятии морфологической доминан-
ты. — В кн.: Вопросы прикладной лингвистики. Днепропетровск, 1976.
186 с. 2. Головин Б. Н. Язык и статистика. М., Просвещение, 1971. 190 с.
3. Структурно-вероятностный метод анализа. Днепропетровск, 1976. 66 с.
4. Исследования по структурно-вероятностному анализу. Республиканский
сборник. Горький, 1976. 180 с.

Л. П. БЕРЕЗНИКОВА, канд. філол. наук

К ПРОБЛЕМЕ ГУМАНИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ Л. ЛЕОНОВА (из наблюдений над романом «Соть»)

Советская власть взяла «на себя атлантову задачу построить общество на основах высшей социалистической человечности» [1, с. 53], — так определил Л. Леонов цели и задачи Великой Октябрьской социалистической революции в своем выступлении на I Всесоюзном съезде писателей в 1934 г.

Конец 20-х — начало 30-х гг. оказались переломными в творчестве писателя. Противоречивость и неотчетливость гуманистической концепции романа «Вор» теперь не удовлетворяла писателя. Начинался поиск новых решений. Колоссальные сдвиги в жизни страны привлекают художника размахом «дела» — технической революции, сдвигами в самых глубинных и сложных сферах человеческих отношений. Не случайно именно теперь он подчеркивает, что наиболее ценное в творчестве Горького — его активная вера в могущество человека: «Горький насыщен верой в человека и, следовательно, в свою страну, борющуюся за всечеловеческое право» [6, с. 8].

Еще в предисловии к «Барсукам» Горький писал, что личность, связав свою судьбу с борьбой масс, обеспечит себе свободу роста «до тех размеров, когда человек почувствует себя не человеком науки, класса, церкви, а человеком человечества». От Леонова он и ожидал «книг, которые могуче послужат делу возрождения человечества, делу объединения его в одну судьбу» [8].

Проблема гуманизма нового мира — ключевая в творчестве Л. Леонова — особенно остро и неоднозначно решалась им уже в романе «Соть». При этом революция осмысливалась в нем как сила, решительно наступавшая на все, что унижает и уничтожает человека, — темноту, предрассудки, бесчеловечную жестокость старого собственнического мира.

Роман проникнут протестом против «урезывания» человека, против любых преград, мешающих полному осуществлению человеческой личности. Естественно, что художнику оказываются одинаково враждебными не только невежество, суеверие, тупость, бесчеловечность религии и разнузданный человеконенавистнический индивидуализм, но и утилитарно-прагматический

подход к человеку, низводящий его до уровня микроединицы производственного процесса или только материала для строительства нового мира.

Античеловечность невежества, тупости, ограниченности, суеверия исследованы на фактах жизни скита, в которых обезчеловечивающая сила религии показана прежде всего как сила, уродующая человека не только морально, но и физически. Подчеркнуто отвратительны уродливые монахи, зловонный, заживо сгнивший отшельник.

«Сузанна с изумлением видела ноздрастые носы, вислые уши, пылающие глаза, или, напротив, способные утешить пламя других глаз, огромные цинготные рты, разодранные немим криком, раздутые руки или руки такие выразительные в худобе своей, точно их подчеркнуто лепил иронический художник» [7, с. 21].

Осознанно пренебрегая возможными обвинениями в натурализме, Леонов нарочито укрупненно живописует уродливые гримасы старчества, вплоть до гниющего заживо во имя господне, в вони грязных лохмотьев и гнилостных испарений старца Евсевия, иссушающей душу, уничтожающей естественные человеческие стремления веры в судьбе молодого монаха Геласия. Именно на судьбе Геласия, выросшего в монастыре, воспитанного в злобе и ненависти ко всему человеческому, исследуется писателем самый процесс попираания человеческой сущности. В тесной связи с религиозным порабощением человека рассматривает писатель разрушающий человеческую личность индивидуализм.

Разоблачая различные формы индивидуализма, художественно исследуя его в различных проявлениях — от злобной ненависти к человечеству и бредовых мечтаний белого офицера Виссариона Булавина об истреблении людей до мелкого брюзжания обывателя инженера Ренне, писатель шаг за шагом показывает, что индивидуализмом движет ненависть к людям, вскрывает его смертельную опасность для будущего человечества. Закономерно, что именно Виссарион Булавин провозглашает лозунг «Назад к тезису!», по сути призывая к ликвидации разума, к первобытным формам жизни.

Леонов исследовал тип индивидуалиста воинствующего, не просто декларирующего свои убеждения и отстаивающего право жить по своей воле, а бурно развивающего антисоветскую деятельность, объединяющего всех противников Советской власти от монахов скита до матерых хищников — кулаков и злобных обывателей типа инженера Ренне. В романе индивидуализм и выступает как воинствующая, непримиримая и злобная сила, направленная против социального равенства, свободы, счастья для всех людей.

Но, не принимая различных модификаций индивидуализма, неизменно выступающего под знаменем борьбы в защиту

человеческой «самости», Л. Леонов отвергает и утилитарно-прагматический взгляд на человека как на строительный материал исторического процесса, так сказать, кирпич, который будет положен в основу здания будущего общества. Он подходит к жизни и человеку с учетом всей той сложности, свойственной природе человеческого бытия. Эпоха строительства социалистического общества требовала от человека невероятного напряжения сил интеллекта и эмоций, но она и создала условия для раскрытия огромных потенциальных возможностей, заложенных в человеческой личности.

Задачей писателя в этих условиях и оказывалось такое раскрытие этого двуединого процесса во всей его диалектичности, которое бы исключало самую возможность однолинейного решения проблемы. Именно этим объясняется сложность и противоречивость характеров главных героев романа — Потемкина, Увадьева, Жеглова. В ходе сложного развития сюжета Леонов раскрывает их беспредельную преданность делу, порою граничащую с жертвенностью и аскетизмом, не упуская при этом ни одной возможности запечатлеть красоту подвига, раскрывающего лучшие качества их души, но с другой стороны, и трудность, сложность времени, заставляющую человека поступаться своим личным ради общего, и опасность такого ущемления своего «я».

Сложности, неизбежно возникающие при решении такой проблемы, привели к тому, что до сих пор вокруг этих образов и особенно образа Увадьева скрещиваются критические копыя, а противоречия характера героя оцениваются весьма противоречно.

Наиболее остро решались они в критике 50—60-х гг., когда по существу началось научное изучение творчества Леонова.

Типичной для критики 50-х гг. была диссертация Е. Стариковой, где утверждалась мысль о том, что Л. Леонов не сумел создать образа героя эпохи в силу мелкобуржуазной ограниченности своего мировоззрения. А образ Потемкина, умершего от лейкемии, не удовлетворял исследовательницу потому, что «у Леонова не большевик преодолевает слабость, а недуг сламливает человека», причем «в таком изображении сказывается пережиток индивидуалистического представления писателя о большевике, которое заставляет в самозабвенном служении коммуниста делу социализма видеть черты жертвенности, отказа от личного счастья. Эту ограниченность Леонов очень долго не может преодолеть, она на целые годы остается для него главным препятствием в изображении героя современности» [9, с. 262].

В работе В. А. Ковалева, написанной почти одновременно с работой Е. Стариковой, содержалась, казалось бы, противоположная оценка героя романа. Исследователь настаивал на том, что «в образах Потемкина и Увадьева Леонов, в основном, правильно воплотил существенные черты большевистского ха-

рактера» [5, с. 155]. Однако скоро выясняется, что исследователь, по сути, солидаризуется с точкой зрения Е. Стариковой, а, переходя к анализу противоречий характера Увадьева, объясняет их недостатками творческого метода Л. Леонова и влиянием «старой» художественной формы. «Местами автор ставит Увадьева в ложную позицию романтического одиночки. Новый человек, в представлении Леонова, это суровый «солдат», грубый «чернорабочий» [5, с. 181].

В последние годы предпринимаются попытки пересмотреть роман, «реабилитировать» Увадьева. Ф. Х. Власов, например, видит в Увадьева идеального героя [3, с. 57].

Умно и проницательно перечитывает роман Е. Старикова. Но, отказываясь от своих прежних оценок леоновской концепции гуманизма, исследовательница не может избежать крайностей. Теперь она склонна объявить жертвенность, аскетизм, жестокость человеческих отношений, равнодушие к отдельной человеческой судьбе правдой того времени. Е. Старикова утверждает, что для Леонова в период работы над романом вся сложность человеческих чувств и любовь к ближнему, и сочувствие слабому, и излишество чувств, непосредственно не направленных на дело, лишь «пакость вчерашнего дня». В «Соти» и герой и автор отказываются от лишнего балласта как бесполезного наследия прошлого. «Важно было до конца поверить в величавую безграничность этого плаванья, чтобы оставить позади драмы отдельных человеческих существований» [10, с. 167, 172].

Характерно, что и Л. Финк, поддерживая тезис Е. Стариковой, полагает, что утверждение аскетизма Увадьева отражает отказ Леонова от метафизики абстрактного гуманизма. «Признав страдание неизбежностью, оправдав его движением истории, Л. Леонов берет под сомнение принципы гедонизма, с любовью и сочувствием говорит о таком герое, как Увадьев, который умеет быть монолитным, умеет подчинять себя целиком принципам дела и разума, отказаться от всего личного, как выражающего во многом власть инстинктов. Суровая жизненная программа Увадьева утверждается в «Соти» как необходимая моральная и разумная» [11, с. 77].

И хотя во всех этих раздумьях критиков несомненно есть свои резоны, следует задуматься над тем, а так ли категоричен писатель в своих выводах, действительно ли Леонов считает сложность и многогранность человеческих чувств и то, что принято называть личным, лишь «пакостью вчерашнего дня» или властью инстинктов, а отречение от них — благотельным и необходимым для строителя нового мира. И, наконец, является ли Увадьев монолитом, сумевшим полностью подчинить себя принципам дела и разума.

Вне всякого сомнения в Увадьева писатель стремился показать человека дела, сына суровой эпохи, строителя нового мира для грядущих поколений. Для него сегодняшний день только

фундамент будущего. Сегодня же он черств и безжалостен к людям, равнодушен к страданиям близких людей и безжалостен к себе, не позволяя себе не только ничего лишнего, но и необходимого.

Однако, восхищаясь силой человеческого разума, пробужденного революцией к творчеству, писатель видит реальные трудности, вставшие на пути, который должен привести к полному расцвету человека. В числе этих трудностей и невозможность на данном, весьма суровом отрезке времени, полного расцвета человеческой личности.

Ведь Увадьев сам, сознательно отказывает себе в праве жить полной многогранной жизнью. И время требовало от него отказа от многих жизненных благ и удобств, но с другой стороны, всякая ущемленность, жертвенность опасны и порой губительны не только для личного, но и для общего дела. И это видит писатель. Увадьев равнодушен не только к близким людям и к себе, но и к людям, с которыми строит новый мир. Он плохо знает рабочих на стройке, не знает, о чем с ними говорить. Не случайно, стоило ему появиться на трибуне, как рабочие запротестовали и потребовали Потемкина, которого они знают и любят. Л. Леонов никогда не дает случайных необязательных эпизодов. Показательно, например, то, что писатель трижды сталкивает Увадьева с лучшими из строителей — Фаддеем Акишиным, строившим Шатуру, Волховскую ГЭС, спасавшего в трудные минуты Сосьстрой. Однако Увадьев не видит в Акишине хозяина стройки, и Акишин дает ему достойную отповедь. Увадьев покровительственно кладет руку на плечо Акишину.

«А ты наш, старик, наш».

«Чей — наш? — своеенравно обернулся Фаддей и рывком пнул его руку. — Я ничей, я свой. Думаешь, ты мной правишь? Я тобой правлю, бумажная душа... Я тебя всегда ругать буду, а ты меня береги».

Но у Увадьева и после этого разговора не возникло понимание Акишина. Снова встретив Акишина на ликвидации пловуна, Увадьев покровительственно бросает: «Здорово, дед. Все пьешь, поди?» [7, с. 313].

Не желая замечать этих противоречий в характере Увадьева, опуская сознательно те эпизоды, которые могут нарушить целостность характера героя, Ф. Х. Власов, например, уверяет, что с Увадьевым ничего не может случиться на крутых поворотах истории: «Жизнь — упрямый и своевольный мастер. Но, строго говоря, Увадьеву, получившему образ человеческий в жесточайших схватках с жизнью, не привыкшему к комфорту, вряд ли грозят беды отрыва от простых людей, вряд ли его сердце подвергнется опасности очерстветь, окаменеть» [4, с. 71].

Несколько наивно звучат здесь слова о том, что участие в жесточайших схватках и непривычка к комфорту — гарантия

того, что Увадьев не очерствеет. В нем есть тенденция и к теплению, и к отвердению. Как сложатся обстоятельства. В Увадьеве слишком много качеств, которые, развиваясь, могут при благоприятных обстоятельствах дать такое очерствение и окаменение, что во имя будущего он будет наступать на настоящее.

К. Федин, испугавшись черствости Родиона Чорбова, «поспешил» его соединить с Ириной, воплощавшей и светлую молодость, и душевную тонкость, и женственную нежность, а Л. Леонов оставил Увадьева одного — нашла свое счастье жена Наталья, ушла Сузанна, и даже его воспитанник монах Геласий, которому Увадьев обещал счастливую жизнь и красивую молодку, искалечен и обречен на одиночество.

Это серьезный симптом, не дающий оснований для радужных прогнозов.

И предостережение Потемкина не отрываться от народа, всегда его видеть застает Увадьева на середине романа, после чего, как уверяет критик, он учел свои частные недостатки и преодолел их в процессе роста. Этого в романе нет, это за пределами романа, в оптимистическом воображении критика.

Именно после прощания с Потемкиным Жеглов сурово скажет Увадьеву: «И вообще ты странный человек, Иван. Нет у тебя в жизни друга, при смерти которого ты сказал бы: и я умру» [7, с. 269]. И Геласий, которому Увадьев предложил свою дружбу, оттолкнул его: «Ты не заботься обо мне... Я тебе не нужен, и я сам себе не нужен. Ступай, и не ходи ко мне больше» [7, с. 277]. Слова Геласия Увадьев воспринял с облегчением, хотя «ему было немножко стыдно того облегчения, с которым он покинул палатку».

Увадьев понимает сам, что не все ладно в его душевном хозяйстве. В воображаемом споре с Жегловым он как бы оправдывается: «Ну как Геласиева пружина? — Она умерла, — говорит Увадьев. — В каждом производстве бывает брак. — Слишком велик брак в твоём производстве, Увадьев. — Впервые, друг, впервые. Все еще неясно на этой фабрике новых людей. Станков толком расставить не умеем, правда твоя. А парня жалко. — Ты машина, — и голос Жеглова звенит. — Машина, приспособленная к самостоятельному существованию. Ты самую природу считаешь низменной... — Цени во мне это. — Но ты же не живешь, а исполняешь функции. Ты любишь Сузанну, а бежишь ее, потому что признание обозначит твою сдачу. — Я не боюсь суда тех, для кого я сделал себя таким» [7, с. 278].

Увадьев сам думает о себе, что он «машина, делающая счастье для девочки Кати, страшное человеческое счастье» [7, с. 278].

Здесь мы снова вынуждены оспорить утверждение Ф. Х. Владова, который полагает, что претензии Жеглова «касаются

главным образом неустроенности семейных отношений Ивана Абрамовича» [4, с. 71].

Во-первых, вызывает возражение пренебрежительно-ироническое противопоставление семейных дел как несущественных важным общественным делам. Воображаемый спор с Жегловым касается самых существенных жизненных проблем, человечности и доброты, чувства чуткости и внимания.

Увадьев показан сыном своей строгой и аскетичной эпохи, которая требовала от человека очень многого. Но, в отличие от героев, которые в самом аскетизме находили наслаждение и сознательно самоистязались, подымая себя над простыми смертными, которые не могут отрешиться от будничных человеческих забот и радостей, Увадьев страдает и мучается от своей душевной немоты. При этом он не позволяет себе ничего, что выходило бы за пределы его непосредственного дела — строительства будущего мира, счастья для будущих поколений и считает своим долгом отказаться от многих человеческих радостей. Однако это оборачивается одиночеством, по сути, трагедией. Нужно любить в себе человека и человеческое в других. Писатель не делает Увадьева Саванароллой. В нем есть зачатки теплого, человеческого. Он искренне и добро привязан к матери, страстно, мучаясь и страдая, любит Сузанну, пытается помочь Геласию. Но ведь показательно, что он сам считает это лишним, ненужным, мешающим делать будущее. Как показательно и то, что сам он подавлял все эти чувства, а они не подавались и мучили его. «Нежностей он боялся пуще пошлости, этот нелюдимый солдат и предок. В усиленной перегрузке себя работой думал он найти исцеление, а какая-то неутоленная частица его существа все жаловалась и скулила, как увертливая шелудивая собачонка, которой хочется засыпать глаза песком» [7, с. 166].

Не случайно Леонов пишет о неутоленной частице существа Увадьева. Неутоленность желаний мешает ему жить полной жизнью, вызывает чувство неполноценности бытия и в конечном счете может привести к ущербности личности. Опасности этой ущербности не может не видеть Леонов.

Обратим внимание на принципы раскрытия этого характера. В нем отсутствует эволюция, доминирует стабильность. Характер раскрывается лишь в напряженных внутренних столкновениях того основного противоречия, той идеи и страсти, которая в нем воплощена. Увадьев не монолит, не цельная личность. Герой мечется между долгом и чувством. На протяжении всего романа идет напряженный спор разума и чувства, спор, в который включаются и другие персонажи, и в воображении героя и в действительности. Например, внутренний спор Увадьева с Жегловым по поводу Геласия и спор с Потемкиным... В ходе этих дискуссий с внешним и внутренним оппонентом происходят какие-то сдвиги в сознании Увадьева, но писатель намерен-

но не «перевоспитывает» его, не заставляет нюхать цветы, умиляться красотой природы, не одаряет семейным счастьем и любимым сыном. Леонов верен исторической правде. Увадьев — сын своего времени. Здесь ни прибавить, ни убавить нельзя.

Литература должна раскрывать объективные закономерности действительности, а не то, что нам желательно. И позиция критика должна быть объективной. Не оправдывать, а объяснять. Вместе с тем следует разобраться в том, что писатель принимает и не принимает в героях. Критики неоднократно отмечали, что мировоззрение Леонова сложно и порой противоречиво отражается в мировоззрении его героев. Между героем и автором протягиваются нити притяжения и отталкивания. Известная доля максимализма есть в противопоставлении дела и чувства, личного и общего в романе. Непросто решаются эти вопросы в судьбе Увадьева. В романе отчетливо просматривается полемика с Увадьевым как типом человеческой личности. И оппонентами героя выступают не только Потемкин и Жеглов, но и автор. К сожалению, их характеры раскрыты скупо, эскизно. Они не столько герои, сколько аргументы в споре. Больше всего это относится к Жеглову, — носителю тех качеств, которых нет у Увадьева, — доброты, человечности, доброжелательности. Отсюда акцент на раскрытии Жеглова в сугубо «семейном» плане, как спасителя покинутой Наташи, и известная его ограниченность. Потемкин раскрыт более шире. Он антипод Увадьева, так сказать, по «производственной линии». Потемкин — романтик, увлеченный своим делом до самозабвения, самоотречения, находящий в этом увлечении высочайшее наслаждение. И эту увлеченность он умеет передать людям. Дело для него не самоцель. Он работает для народа, для людей, любит их, и эта демократичность не показная, а внутренняя, органическая, поэтому и рабочие на стройке относятся к нему по-доброму, верят ему, считают своим. Но Потемкин недостаточно выразителен, это еще только заявка на образ, хотя и весомая.

Отчетливо понимая, что время, в котором живут его герои, суровое и строгое, не дает художнику полной возможности для воплощения личности во всей ее многогранности, Леонов настойчиво продолжает поиск решения самого главного для него вопроса, как соединить его героям борьбу за счастье человечества с заботой об охране каждого отдельного бытия, борьбу, которая волновала его и в романе «Вор».

Как видим, становление социально-этической концепции личности у Леонова, определявшееся поисками гармонии разума и чувства, деяния и духовного возрождения, происходило непрямо и непросто, но мысль писателя и в романе «Соть» настойчиво стремится к решению проблемы целостности человеческой личности, соотношения в человеке революционной эпохи идейной активности, деловитости и эмоционального богатства,

индивидуального, неповторимого. Свидетельство этому — решение тех же проблем в романах «Скутаревский» и особенно в «Дороге на океан», написанных вслед за «Сотью».

Список литературы: 1. Первый Всесоюзный съезд советских писателей. 1934. Стенографический отчет. М., Гослитиздат, 1934, с. 53. 2. Предисловие Горького к французскому изданию романа Л. Леонова «Барсуки». — В кн.: Горький и советские писатели. Неизданная переписка. М., Изд-во АН СССР, 1963, с. 265. 3. Власов Ф. Х. Эпос мужества. М., Моск. рабочий, 1965, с. 71. 4. Власов Ф. Х. Эпос мужества. М., Моск. рабочий, 1965, с. 71. 5. Ковалев В. А. Романы Леонида Леонова. М., Изд-во АН СССР, 1954, с. 155, 181. 6. Леонов Л. За всечеловеческое. — 30 дней, 1928, № 4, с. 8. 7. Леонов Л. Избранное. М., Сов. писатель, 1948. 8. Октябрьская газ., 1927, 8 ноября. 9. Старикова Е. Романы Леонида Леонова 20-х годов. Дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук. М., 1950, с. 262. 10. Старикова Е. Леонид Леонов. М., Худож. лит., 1972, с. 172, 167. 11. Финк Л. Уроки Леонида Леонова. М., Сов. писатель, 1973, с. 77.

И. И. МОСКОВКИНА

ПРОБЛЕМЫ ПОЭТИКИ РУССКОГО РАССКАЗА В НОВЕЙШИХ СОВЕТСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Методологические завоевания советского литературоведения, интенсивное развитие новеллистики потребовали глубокого историко-литературного и теоретического осмысления этого жанра и его поэтики. Преодолевая тенденции формализма и вульгарного социологизирования [4], современная наука осознала необходимость разработки проблем жанров прежде всего с точки зрения единства их формы и содержания, исторической изменчивости и структурной «устойчивости», органической взаимосвязи специфики жизненного материала, способов его воплощения и авторской индивидуальности. Исследователи отказались при этом от внешне противоположных, но по существу одинаково несостоятельных намерений определить вечные и неизменные схемы и формулы жанра, или подменить теорию жанра его эмпирической историей.

Исходя из представления о жанре как об исторически складывающемся устойчивом типе структуры произведений, современные исследователи внутренних закономерностей малой прозы опираются на конкретный историко-литературный анализ, но в центре его ставят поэтику жанра [см. 1; 10]. Они стремятся определить наиболее устойчивые новеллистические компоненты и типы связей между ними, выполняющие жанрообразующую функцию.

По мнению ученых, жанр рассказа возрождается в «переходные» периоды истории, когда новая общественная тенденция еще не обозначилась в достаточной мере, когда у писателя еще нет возможности увидеть и осмыслить новый общественный процесс в целом. Рассказ большей частью лишь ставит вопрос, лишь нащупывает новые моменты в различных областях жизни человека и общества [см. 10, с. 13—14].